

Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης*

Το καθεστώς Μεταξά (1936-1940)

Το δικτατορικό καθεστώς που επιβλήθηκε στις 4 Αυγούστου 1936 ήταν απόρροια και συνάρτηση πολλαπλών παραγόντων που «ωρίμασαν» στη διάρκεια του ελληνικού 20ού αιώνα. Ο αντικοινοβουλευτικός χαρακτήρας του δεν ήταν καινοφανής ούτε αποκλειστική επιλογή του «Αρχηγού» τού καθεστώτος· οι εκτροπές από τη κοινοβουλευτική νομιμότητα είχαν ξεκινήσει στις απαρχές του αιώνα. Το κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου στο Γουδί το 1909 εγκαινίασε μια μακρά διαδικασία επεμβάσεων του στρατού στην ελληνική πολιτική. Η αυτονομημένη στρατιωτική εξουσία, ένα δομικό ποιοτικό χαρακτηριστικό του σύγχρονου κράτους,¹ προέβη σε μια σειρά από (επιτυχή και αποτυχημένα) στρατιωτικά πραξικοπήματα (1922, 1923, 1925, 1933, δις το 1935), τα οποία υπονόμευσαν και διέβρωσαν τη συνταγματική και τη δημοκρατική νομιμότητα. Η εκλογική αποχή ήταν στον ύστερο Μεσοπόλεμο παγιωμένη τακτική της ελληνικής πολιτικής και ο Εθνικός Διχασμός είχε πολώσει την αστική τάξη σε δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα. Η αυτονόμηση του κράτους από την κοινωνία και η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας εις βάρος των άλλων κοινωνικών εξουσιών –με κύριο μοχλό την επιβολή «καταστάσεως πολιορκίας»–, η οποία ξεκίνησε την περίοδο της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας, νόθευσε τον συνταγματικό φιλελευθερισμό και διευκόλυνε την επιβολή ενός συγκεντρωτικού καθεστώτος.² Οι εθνικοί πόλεμοι (1912-22), η αποκατάσταση των προσφύγων (1922-30) και η δημιουργία μιας πλατιάς αγροτικής τάξης μικροϊδιοκτητών ενδυνάμωσαν τον ρόλο του στρατού και του κράτους.

Η δικτατορία Μεταξά δεν ήταν όμως αποτέλεσμα μιας μιλιταριστικής αποκρυστάλλωσης ή επιβολής της τεμαχικής εξουσίας της αυτονομημένης «στρατιωτικής τάξης».³ Οι δύο στρατιωτικές δικτατορίες που προηγήθηκαν του τεταρταυγουστιανού καθεστώτος ήταν βραχύβιες: η δικτατορία Πλαστήρα (1922-23) παρέδωσε οικειοθελώς την εξουσία στην εκλεγμένη κυβέρνηση, αναγνωρίζοντας έτσι τον προσωρινό χαρακτήρα της, ενώ η δικτατορία Πάγκαλου (1925-26) είχε κοινοβουλευτικό μανδύα. Αντίθετα, η δικτατορία Μεταξά φιλοδοξούσε να έχει μόνιμο χαρακτήρα. Στην πρώτη του συνάντηση με τον Βρετανό πρεσβευτή σερ Σίντνεϋ Ουότερλοου μετά την 4η Αυγούστου 1936 ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄

* Λέκτορας, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

¹ Michael Mann, *Οι πηγές της κοινωνικής εξουσίας*, τόμ. Β΄ (*Η ανάπτυξη των τάξεων και των εθνών-κρατών, 1760-1914*), μετ. Αλέξανδρος Κιούπκιολης (Αθήνα: Πόλις, 2009), σσ. 509-510, 556.

² Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μετ. Βενετία Σταυροπούλου (Αθήνα: Θεμέλιο, 1983), σσ. 22, 39, 56.

³ Πρβλ. Μ. Mann, *ό.π.*, σ. 558.

τον διαβεβαίωσε ότι η δικτατορία ήταν μια «τεχνική παρανομία», την οποία προτίθετο να τερματίσει αμέσως μόλις το επέτρεπαν οι εσωτερικές συνθήκες⁴. Όπως σημείωσε ο Ουότελοου τον Φεβρουάριο του 1938, η αρχική ανεκτική στάση του πολιτικού κόσμου απέναντι στην «μεταβολή» της 4η Αυγούστου οφειλόταν στην πεποίθηση πως ο βασιλιάς δεν θα επέτρεπε στον Μεταξά «να ξεφύγει πολύ ούτε να παραμείνει για πολύ»⁵. Άλλωστε, στην εισηγητική του έκθεση προς τον βασιλιά Γεώργιο για τη διάλυση της Βουλής (4 Αυγούστου 1936), ο Μεταξάς αναφερόταν ρητά στη μελλοντική προοπτική προσδιορισμού «του χρόνου ενεργείας νέων εκλογών» («όταν η οριστική κατασφάλισης του κοινωνικού καθεστώτος θα επιτρέψει την άρσιν τού προς τον σκοπόν τούτον επιβληθέντος Στρατιωτικού Νόμου»)⁶. Ο ίδιος ο Μεταξάς διέλυσε σύντομα αυτές τις αυταπάτες. Σε λόγο του κατά την ΙΑ΄ Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης (6 Σεπτεμβρίου 1936) ξεκαθάρισε ότι η «κολοσσιαία Μεταβολή» της 4ης Αυγούστου δεν ήταν «μία διαβατική κατάσταση, η οποία πρόκειται να λήξει ακριβώς τον Οκτώβριον», αλλά η κυβέρνησή του επρόκειτο να είναι «σταθερά και μόνιμος και δεν επηρεάζεται από τας εποχάς του έτους»⁷. Σε συνέντευξή του στην *Ηχώ των Παρισίων* (*L'Écho de Paris*) στις 12 Σεπτεμβρίου 1936, ο Μεταξάς δήλωσε ξεκάθαρα ότι «δεν θα επανέλθωμεν εις τον κοινοβουλευτισμόν»⁸. Η πρόθεσή του για μονιμότητα του αντιδημοκρατικού καθεστώτος του φαίνεται και στο «σχέδιον Συντάγματος» το οποίο συνέταξε τον Δεκέμβριο του 1940 (εφόσον το στενογραφημένο χειρόγραφο είναι γνήσιο) για εφαρμογή μετά τον πόλεμο: το «Νομοθετικόν Σώμα» επρόκειτο να είναι «σύμβουλος» και θα αποφαινόταν, όταν ζητούσε τη γνώμη του η κυβέρνηση. Παράλληλα, υπήρχαν οι πρόνοιες ότι: «αν απορριφθή ο νόμος από το νομοθετικόν σώμα, η κυβέρνησις ημπορεί να τον εκδόση»· «ο νόμος [το Δημόσιον Δίκαιον των Ελλήνων] ημπορεί να μεταβληθή και [τα ατομικά δικαιώματα] συστέλλονται και διαστέλλονται αναλόγως των περιστάσεων»⁹.

Το καθεστώς Μεταξά συνιστούσε κάτι το καινούργιο και όχι απλά μια ευθύγραμμη κατάληξη της «εθνικοποίησης» της κοινωνικής ζωής, δηλαδή της κατακόρυφης αύξησης του κρατικού ελέγχου επί της οικονομίας και της κοινωνίας. Η επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου δεν μπορεί να γίνει κατανοητή χωρίς να ληφθούν υπ' όψιν το ευρωπαϊκό πλαίσιο (κυρίως το φασιστικό και το εθνικοσοσιαλιστικό πρότυπο) και δύο ακόμη εσωτερικοί

⁴ Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Παλινόρθωση – Δικτατορία – Πόλεμος 1935-1941. Ο βρετανικός παράγοντας στην Ελλάδα* (Αθήνα: Εστία 1985), σ. 78.

⁵ Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, «Η δικτατορία της 4ης Αυγούστου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ΄, Αθήνα 1978, σ. 400.

⁶ Ιωάννης Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, τόμ. Α΄ (1936-1938) (Αθήνα: Γκοβόστης, 1969), σ. 15.

⁷ Ι. Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, ό.π., τόμ. Α΄, σ. 28.

⁸ Εφ. *Καθημερινή*, 18 Σεπτεμβρίου 1936, σ. 1.

⁹ Λουκία Ι. Μεταξά, (επιμ.), *Το πολίτευμα του Ιωάννου Μεταξά. Εκ του προσωπικού του αρχείου* (Αθήνα: χ.ε., 1945), σσ. 7-8.

παράγοντες: η κρίση της αστικής ηγεμονίας (μετά το 1921) και το πολιτειακό ζήτημα (το δίλημμα μοναρχία ή αβασίλευτη δημοκρατία), το οποίο στην Ελλάδα ήταν οργανικά συνυφασμένο με τον Εθνικό Διχασμό και τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ο κίνδυνος κοινωνικής ανατροπής έγινε περισσότερο ορατός μετά το πλήγμα που δέχθηκε η χώρα από τη διεθνή οικονομική κρίση (1932) και απέκτησε περισσότερο απτή μορφή, όταν τον Ιανουάριο του 1936 το ΚΚΕ έγινε ρυθμιστής των πολιτικών πραγμάτων. Ο αντικομμουνιστικός όμως ζήλος ήταν υπερβάλλον και ασύμμετρος με την πραγματική απειλή για το κρατούν κοινωνικό καθεστώς. Το αιματηρό εργατικό συλλαλητήριο στη Θεσσαλονίκη τον Μάιο του 1936 χρησιμοποιήθηκε ως πρόσχημα και συνδυάστηκε με το αποτακτικό ζήτημα για να πείσει τον Γεώργιο Β΄ για την ανάγκη δικτατορικής εκτροπής. Το νόθο δημοψήφισμα της 3ης Νοεμβρίου 1935 δεν παρείχε επαρκές αίσθημα ασφάλειας (και νομιμότητας) στον Έλληνα βασιλιά. Η διασφάλιση της μόνιμης απομάκρυνσης (πλην ελαχίστων) των βενιζελικών αξιωματικών από το στράτευμα (χιλίων σε σύνολο περίπου 5.000 αξιωματικών) ήταν εναγώνια προσδοκία του εστεμμένου άρχοντα. Η προσωπικότητα του Μεταξά, ενός πολιτικού ηγέτη με δεδηλωμένες αντικοινοβουλευτικές τάσεις, θεωρήθηκε η καταλληλότερη για την εκπλήρωση αυτής της προσδοκίας. Η δικτατορία τερμάτισε τις πολιτικές ζυμώσεις οι οποίες θα μπορούσαν δυνητικά να οδηγήσουν στην επαναφορά των αποτάκτων· τυχόν αλλοίωση της υφιστάμενης μονολιθικής σύνθεσης του στρατεύματος θα αποδυνάμωνε τη θέση του βασιλιά.¹⁰ Η ανάγκη επιβίωσης του θρόνου επέτρεψε την επιβολή αυταρχικού καθεστώτος, το οποίο όμως εξελίχθηκε σε κάτι περισσότερο από μια «τεχνική παρανομία».

Η εσωτερική δομή και το πολιτικό προσωπικό

Την 4η Αυγούστου 1936 ανεστάλη (με την υπογραφή του βασιλιά) η λειτουργία της Βουλής και οκτώ άρθρων του Συντάγματος (του 1911), που κατοχύρωναν βασικές ατομικές ελευθερίες και πολιτικά δικαιώματα, και επιβλήθηκε ο στρατιωτικός νόμος. Ο Ιωάννης Μεταξάς, ήδη πρωθυπουργός από τον Απρίλιο, χρίστηκε «Εθνικός Κυβερνήτης» και «Αρχηγός» (της Κυβερνήσεως). Ο Μεταξάς, «συγκεντρώσας ολόκληρον την εξουσίαν» (όπως ανέφερε επί λέξει στο διάγγελμά του προς τον ελληνικό λαό), κράτησε τα χαρτοφυλάκια των Εξωτερικών (με μόνιμο υφυπουργό τον Νικόλαο Μαυρουδή) και των τριών πολεμικών υπουργείων (Στρατιωτικών, Ναυτικών, Αεροπορίας) και ανέλαβε την εποπτεία όλων των υφυπουργείων. Ο συγκεντρωτισμός αποτελούσε βασική εξουσιαστική πρακτική του Μεταξά και ήταν άμεση συνάρτηση της ισχυρής του προσωπικότητας. Η

¹⁰ Πρβλ. Σπυρίδων Β. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, σειρά Β΄ (*Σύγχρονος Ελλάς*), τόμ. Δ΄ (1932-1936) (Αθήναι: Πάπυρος, 1978), σσ. 331, 334.

καχυποψία και η αυταρχική συμπεριφορά απέναντι στους συνεργάτες του όσο και η ακόρεστη ανάληψη ευθυνών χαρακτήρισαν εξίσου τον «Κυβερνήτη» μέχρι το τέλος του. Τα πρόσωπα που στελέχωναν τα υφυπουργεία και τους κεντρικούς θεσμούς του κρατικού μηχανισμού του καθεστώτος προέρχονταν κατά πλειοψηφία από το αντιβενιζελικό στρατόπεδο και το κόμμα των Ελευθεροφρόνων, με κύρια εξαίρεση τον Κωνσταντίνο Ζαβιτσιάνο (πρώην υπουργό Εσωτερικών του Βενιζέλου, 1928-29, και εισηγητή του «Ιδιωνύμου»), ο οποίος διατέλεσε αντιπρόεδρος της κυβέρνησης και υπουργός Οικονομικών (1936-37). Το καθεστώς Μεταξά δεν ήταν στρατιωτική δικτατορία, αλλά το πολιτικό προσωπικό του κατά τα 2/3 ήταν αξιωματικοί – απότακτοι του αποτυχημένου κινήματος Λεοναρδόπουλου-Γαργαλίδη (1923), στο οποίο είχε συμμετάσχει ο Μεταξάς, και μόλις οκτώ πρόσωπα ήταν επαγγελματίες πολιτικοί. Τα πελατειακά δίκτυα που κληρονόμησε ο Μεταξάς από τη στρατιωτική προϋπηρεσία του ενσωματώθηκαν και συμβάδιζαν με τον αυταρχικό χαρακτήρα, την επιμελή οργάνωση και την αυστηρή πειθαρχία του καθεστώτος του.

Κεντρικό ρόλο στη δομή του καθεστώτος κατείχε ο Κωνσταντίνος Μανιαδάκης, υφυπουργός Δημοσίας Ασφαλείας, ένα από τα τρία σημαντικότερα νέα υ(φυ)πουργεία που ιδρύθηκαν. Το νεοϊδρυθέν υφυπουργείο ανέλαβε υπό τη δικαιοδοσία του όλα τα σώματα ασφαλείας (τη Βασιλική Χωροφυλακή, την Αστυνομία Πόλεων, την Πυροσβεστική και τη Διεύθυνση Μεταναστεύσεως και Διαβατηρίων του Υπουργείου Εσωτερικών)¹¹ και είχε επιφορτιστεί με μια από τις βασικές λειτουργίες της μεταξικής κυβέρνησης: την καταπολέμηση του κομμουνισμού και την αποκάλυψη των ξένων κατασκοπών (της Ιταλίας, της Βουλγαρίας και αργότερα της Γερμανίας). Υπό την επίβλεψη του Μανιαδάκη η δύναμη της Χωροφυλακής αυξήθηκε κατά 20%, η Αστυνομία Πόλεων –απαλλαγμένη από πολιτικές παρεμβάσεις και κομματικές σκοπιμότητες– επαγγελματοποιήθηκε και η Ειδική Ασφάλεια της Χωροφυλακής¹² αύξησε το προσωπικό της από 190 άνδρες σε 445 αξιωματικούς και υπαξιωματικούς και περίπου 1.200 αστυνομικούς πράκτορες. Η σύλληψη του Νίκου Ζαχαριάδη και η αποσάρθρωση του κομματικού μηχανισμού του ΚΚΕ ήταν επιτεύγματα του Μανιαδάκη. Δεν πρέπει να υποτιμηθεί και ο ρόλος του Θεόδωρου Σκυλακάκη, υπουργού Εσωτερικών μέχρι τον Δεκέμβριο του 1936, στην κρατική καταστολή· η σύντομη απομάκρυνσή του ερμηνεύθηκε ως αποδοκιμασία του Μεταξά προς τις ακραίες μεθόδους και υπερσυντηρητικές αντιλήψεις που πρόσβευε ο Σκυλακάκης. Σημαντικό ρόλο προς αυτήν την κατεύθυνση επιτέλεσε επίσης ο αντιστράτηγος Γεώργιος Φεσσόπουλος, οργανωτής και

¹¹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α', αρ. 343 (12 Αυγούστου 1936) σ. 1753 (Α.Ν. 4 «περί διορισμού και ετέρου Υφυπουργού παρά τω Υπουργείω Εσωτερικών») και αρ. 452 (13 Οκτωβρίου 1936) σ. 2395.

¹² Ιδρύθηκε το 1935: *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α', αρ. 250 (8 Ιουνίου 1935) σ. 1103 (άρθρο 16 του Α.Ν. «περί Οργανισμού Χωροφυλακής»).

πρώτος διευθυντής της Υπηρεσίας Αμύνης του Κράτους (ίδρ. Ιανουάριος 1936, επί υπουργίας Αλεξάνδρου Παπάγου), υπηρεσία του Υπουργείου των Στρατιωτικών, η οποία είχε επιφορτισθεί με την αντικατασκοπεία και την παρακολούθηση της κομμουνιστικής κίνησης και «των εις βάρος του κράτους ενεργουμένων ξένων προπαγανδών, την παρακολούθησιν της κινήσεως και εγκαταστάσεως των αλλοδαπών εν τη χώρα, την συλλογήν πληροφοριών σχετικών με την ασφάλειαν του κράτους και την υπόδειξιν των ληπτέων σχετικών μέτρων».

Ο Θεολόγος Νικολούδης, ο οποίος ήταν στέλεχος του κόμματος των Ελευθεροφρόνων, ανέλαβε το νεοσύστατο (υπό τη δικαιοδοσία του υπουργείου των Εξωτερικών) υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού (ΥΤΤ), το οποίο ήταν επιφορτισμένο με την καθεστωτική προπαγάνδα («την διαφώτισιν της δημοσίας γνώμης») και τη λογοκρισία. Η Διεύθυνσις Εσωτερικού Τύπου περιελάμβανε Τμήμα Παρακολουθήσεως Εσωτερικού Τύπου, Γραφείον Εποπτείας του Εσωτερικού Τύπου και Γραφείον Λαϊκής Διαφωτίσεως. Στην αρμοδιότητα του πρώτου Γραφείου υπαγόταν «η εποπτεία των εφημερίδων, περιοδικών, βιβλίων και εντύπων εν γένει, των θεατρικών και κινηματογραφικών έργων, των διαλέξεων, δίσκων γραμμοφώνων, ραδιοφωνικών εκπομπών κλπ.». Στην αρμοδιότητα του Γραφείου Λαϊκής Διαφωτίσεως αναγόταν «η διάδοσις ιδεολογικών αρχών εν τω πλαισίω των Εθνικών παραδόσεων και επιδιώξεων» και «η έκδοσις Μηνιαίου Δελτίου, [...] ως και παντός άλλου δημοσιεύματος δυναμένου να εξυψώση το Εθνικόν φρόνημα και διαδώση τας Εθνικάς αρχάς του Κράτους»¹³. Όλες οι (ελληνόφωνες και ξενόφωνες) εφημερίδες που εκδίδονταν στην Ελλάδα τέθηκαν υπό κρατική επιτήρηση –εκδόθηκαν συνολικά 14 σχετικοί Αναγκαστικοί Νόμοι και Βασιλικά Διατάγματα– και αναγκάστηκαν να ευθυγραμμιστούν με την πολιτική του καθεστώτος. Ο Αναγκαστικός Νόμος (Α.Ν.) 1092 «περί Τύπου» του 1938 θέσπιζε τα «αδικήματα Τύπου», μεταξύ των οποίων την «κατάχρησιν ελευθεροτυπίας», τα οποία συνεπάγονταν την προσωρινή παύση της έκδοσης εφημερίδας ή περιοδικού «μέχρις ενός έτους», και περιείχε ειδικά κεφάλαια «περί απηγορευμένων δημοσιεύσεων» (Κεφάλαιον ΣΤ΄) και «περί κατασχέσεως εντύπων» (Κεφάλαιον Η΄) «ένεκεν προσβολής κατά των βάσεων του ισχύοντος πολιτεύματος [...] κατά του προσώπου του Προέδρου της Κυβερνήσεως ή κατά του Υπουργικού Συμβουλίου [...] κατά του προσώπου του Βασιλέως, του Διαδόχου, των Μελών της Βασιλικής Οικογενείας κλπ.»¹⁴. Στις δραστηριότητες του ΥΤΤ συγκαταλέγονταν 33 εκδόσεις με προπαγανδιστικό περιεχόμενο (*Νέα Ζωή, Ο κομμουνισμός εις την Ελλάδα, Το*

¹³ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α΄, αρ. 93 (12 Μαρτίου 1937) σ. 591 (Βασιλικό Διάταγμα «περί αρμοδιότητος των παρά τω Υφυπουργείω Τύπου και Τουρισμού Διευθύνσεων, Τμημάτων και Γραφείων ως και κατανομής του προσωπικού»). Για την προπαγάνδα του καθεστώτος βλ. γενικά Μαρίνα Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά: Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, μετ. Μάρα Μοίρα (Αθήνα: Ωκεανίδα, 2006).

¹⁴ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α΄, αρ. 68 (22 Φεβρουαρίου 1938) σσ. 449-459.

Νέον Κράτος, Ο Ιωάννης Μεταξάς προς τους εργάτες, Λόγοι του Αρχηγού προς τους Αγρότες, Τέσσερα χρόνια διακυβέρνησεως Ιωάννου Μεταξά κ.ά.), οι οποίες διανεμήθηκαν σε όλες τις δημόσιες υπηρεσίες και βιβλιοθήκες. Το κενό της καθεστωτικής εφημερίδας κάλυψαν από τον Σεπτέμβριο του 1937 η μηνιαία επιθεώρηση *Νέον Κράτος* του Αρίστου Καμπάνη και η *Νέα Πολιτική* του Ιωάννη Τουρνάκη. Υπό τον Νικολούδη, με τον Α.Ν. 95 της 7ης Σεπτεμβρίου 1936, συστήθηκε επίσης η «Υπηρεσία Ραδιοφωνικών Εκπομπών»¹⁵ και στις 25 Μαρτίου 1938 άρχισε να λειτουργεί επισήμως η ραδιοφωνική υπηρεσία στα υπόγεια του Ζαπτείου. Η σημασία του ραδιοφώνου ως εργαλείου προπαγάνδας –η επίσκεψη του «υπουργού της Λαϊκής Διαφώτισεως» Γιόζεφ Γκαίμπελς το ίδιο διάστημα (20-29 Σεπτεμβρίου 1936) στην Ελλάδα μετακένωσε τη σχετική γερμανική εμπειρία– δεν πρέπει ωστόσο να υπερτιμηθεί, καθώς στα τέλη του 1935 ο αριθμός των ραδιοφωνικών συσκευών στη χώρα μόλις ξεπερνούσε τις 6.000, ενώ π.χ. ο αντίστοιχος αριθμός στη ναζιστική Γερμανία υπερέβαινε τα επτά εκατομμύρια.

Κεντρικό πρόσωπο του καθεστώτος (και της πλήρους εμπιστοσύνης του Μεταξά) ήταν και ο Κωνσταντίνος Κοτζιάς (δήμαρχος Αθηναίων από το 1934), ο οποίος διορίστηκε υπουργός-διοικητής Πρωτεύουσας, ένα άλλο καινούργιο κυβερνητικό αξίωμα. Υπό τον διοικητή Πρωτεύουσας υπάγονταν τα Τάγματα Εργασίας (βλ. παρακάτω). Ο Κοτζιάς δημιούργησε επίσης τον Λαϊκό Κινητό Κινηματογράφο, ο οποίος προέβαλλε δωρεάν επίκαιρα, που είχαν γυριστεί υπό την επίβλεψη του ΥΤΤ, στις περισσότερες συνοικίες της Αθήνας. Ο Κοτζιάς, ο αποκαλούμενος «σαλλιγκτής του καθεστώτος», θεωρείτο φυσικός διάδοχος του Μεταξά και μετά τον θάνατο τού τελευταίου (29 Ιανουαρίου 1941) ο βασιλιάς Γεώργιος τού πρότεινε να αναλάβει τη διακυβέρνηση, πρόταση την οποία όμως ο Κοτζιάς αρνήθηκε. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στον εξ απορρήτων σύμβουλο του Μεταξά, τον Ιωάννη Διάκο, την –κατά τον Λίνκολν ΜακΒή, Αμερικανό πρεσβευτή στην Αθήνα)– *éminence grise* του καθεστώτος¹⁶. Ο Ι. Διάκος ήταν παρών στα περισσότερα υπουργικά συμβούλια, χαίροντας της απόλυτης εμπιστοσύνης του Μεταξά, και λειτουργούσε ως αθέατος κομιστής των κυβερνητικών αποφάσεων και οδηγιών προς τους υπόλοιπους κλάδους της κρατικής μηχανής.

Εκτός από τους χώρους της πολιτικής και του στρατεύματος, το καθεστώς άντλησε τα στελέχη του και από τον επιχειρηματικό κόσμο του αντιβενιζελικού χώρου και τους τραπεζιτικούς και χρηματιστικούς κύκλους, κυρίως από τα υψηλόβαθμα κλιμάκια της Εθνικής Τραπεζής της Ελλάδος (ΕΤΕ), του μεγαλύτερου χρηματοπιστωτικού ιδρύματος της

¹⁵ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α΄, αρ. 391 (7 Σεπτεμβρίου 1936) σ. 2041 (Α.Ν. «περί συστάσεως Υπηρεσίας Ραδιοφωνικών εκπομπών»).

¹⁶ John O. Iatrides (επιμ.), *Ambassador MacVeagh Reports. Greece, 1933-1947* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1980), σ. 149.

χώρας, και δευτερευόντως της Τραπεζής της Ελλάδος (ΤτΕ). Οι βιομήχανοι Ανδρέας Χατζηκυριάκος (ως πρόεδρος του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων και Βιοτεχνών αλλά και ως υπουργός Εθνικής Οικονομίας μέχρι τις 24 Ιουλίου 1937), Επαμεινώνδας Χαρίλαος και Πρόδρομος («Μποδοσάκης») Αθανασιάδης στήριξαν ενεργά την άνοδο και την οικονομική πορεία της μεταξικής κυβέρνησης. Ο Αλέξανδρος Κορυζής, υποδιοικητής (και από το 1939 διοικητής) της ΕΤΕ, ανέλαβε το υπουργείο Προνοίας (αργότερα μετονομασθέν σε Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως) και το 1941 διαδέχθηκε τον Μεταξά στην πρωθυπουργία. Από τον χώρο της ΕΤΕ προήλθε και ο διάδοχος του Χατζηκυριάκου στο υπουργείο Εθνικής Οικονομίας (ο Ιωάννης Αρβανίτης, ο οποίος τον Απρίλιο του 1938 ανέλαβε παράλληλα το Υπουργείο Οικονομικών και παρέμεινε εκεί, στα δύο οικονομικά υπουργεία, μέχρι τον Απρίλιο του 1941). Ο οικονομολόγος καθηγητής Κυριάκος Βαρβαρέσος διατήρησε τη θέση του υποδιοικητή της Τραπεζής της Ελλάδος, μέχρι την παραίτηση του Ε. Τσουδερού το 1939· στον Βαρβαρέσο είχε προσφερθεί το αξίωμα του υπουργού Εθνικής Οικονομίας, αλλά εκείνος το αρνήθηκε, προσφέροντας ωστόσο ανελλιπώς τις οικονομικές του συμβουλές στην κυβέρνηση. Ο Αλέξανδρος Ν. Κανελλόπουλος, διευθύνων σύμβουλος της Ανωνόμου Ελληνικής Εταιρείας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (ΑΕΕΧΠΛ), διατέλεσε κυβερνητικός επίτροπος της ΕΟΝ (1937-41).

Όπως και με την επαγγελματοποίηση του στρατού, ο Μεταξάς ήθελε να προσδώσει στο Νέον Κράτος του τεχνοκρατικό χαρακτήρα, επανδρώνοντάς το τόσο με πανεπιστημιακούς ειδήμονες όσο και με εκπροσώπους του μεγάλου κεφαλαίου. Η προσπάθεια επιστημονικής οργάνωσης του κράτους και της οικονομίας ήταν εμφανής και σε άλλους τομείς, όπως της γεωργίας και της εργασίας, και υπερέβαινε τις κομματικές εντάξεις και τις πολιτικές σκοπιμότητες –ίσως και λόγω έλλειψης δικών του ικανών στελεχών από το κόμμα των Εθνικοφρόνων. Ο γεωπόνος (και ακαδημαϊκός) Γεώργιος Κυριακός τοποθετήθηκε υπουργός Γεωργίας και ο επίσης γεωπόνος (και υποδιοικητής της ΑΤΕ) Μπάμπης Αλιβιζάτος γενικός γραμματέας του Υπουργείου Γεωργίας, και (από τον Σεπτέμβριο του 1939) υφυπουργός Συνεταιρισμών. Ο παλαίμαχος συνδικαλιστής (και πρώην κομμουνιστής) Αριστείδης Δημητράτος διορίστηκε υφυπουργός Εργασίας (1936-41)· σύμφωνα με τον ιδρυτικό νόμο, το υφυπουργείο του «Εργάτη-Υπουργού» θα μεριμνούσε «συστηματικώς περί της εξασφάλισης [της] συνεργασίας εργασίας και κεφαλαίου».¹⁷ Το Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον (ΑΟΣ), το ανώτατο συμβουλευτικό όργανο του κράτους σε οικονομικά ζητήματα που ιδρύθηκε κατά τη διεθνή κρίση του 1929, διευρύνθηκε με τη συμμετοχή περισσοτέρων

¹⁷ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α΄, αρ. 379 (31 Αυγούστου 1936) σ. 1979 (Α.Ν. 46 «περί συστάσεως Υφυπουργείου Εργασίας» παρά τω Υπουργείω Εθνικής Οικονομίας).

πανεπιστημιακών οικονομολόγων και τεχνοκρατών (με εξαίρεση την απομάκρυνση του Αλέξανδρου Σβώλου) και επέκτεινε τον γνωμοδοτικό ρόλο του. Αντιπρόεδρος του ΑΟΣ (πρόεδρος ήταν ο εκάστοτε πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου), διατέλεσε ο Αλέξανδρος Διομήδης, ηγετικό οικονομικό στέλεχος των Φιλελευθέρων (και διοικητής της ΕΤΕ), ενώ στη σύνθεσή του συμμετείχαν επιφανείς οικονομολόγοι (Άγγελος Αγγελόπουλος, Κυριάκος Βαρβαρέσσος, Ξενοφών Ζολώτας, Γεώργιος Πεσμαζόγλου κ.ά.), γεωπόνοι (Παναγιώτης Δεκάζος, Χρυσός Ευελπίδης), χημικοί (Κωνσταντίνος Νεύρος) και άλλοι θετικοί επιστήμονες και ειδικοί διανοούμενοι, οι οποίοι διακρίνονταν για τις δοκιμασμένες ικανότητές τους. Τη διοίκηση της Τραπεζής της Ελλάδος διατήρησε μέχρι την 30 Ιουνίου 1939, οπότε αναγκάστηκε σε παραίτηση, ο Εμμανουήλ Τσουδερός, πρώην υπουργός και οπαδός του Βενιζέλου (και ιθύνων νους του αντιδικτατορικού κινήματος των Χανίων, χωρίς αυτό να έχει γίνει αντιληπτό από τις αστυνομικές αρχές).

Η δυαρχία του καθεστώτος και η τομή του 1938

Οι ευθύνες και οι εξουσίες του Μεταξά και του κυβερνητικού σχήματός του περιστέλλονταν στους τομείς της εξωτερικής πολιτικής, των ενόπλων δυνάμεων και της νεολαίας από τις αρμοδιότητες του βασιλιά. Ο ρόλος του Μεταξά στους δύο πρώτους τομείς παρέμεινε μέχρι το 1941 συμπληρωματικός. Στη διάρκεια του καθεστώτος (1936-41) υφίσταντο δύο διακριτοί (εφαπτόμενοι αλλά όχι ομόκεντροι) πόλοι πολιτικής εξουσίας με κέντρα τον Γεώργιο Β΄ και τον δικτάτορα. Ο ΜακΒή κάνει εύστοχα λόγο για «δυαρχία», για «Σιαμαίους» και «γόρδιο δεσμό» μεταξύ βασιλιά και Μεταξά.¹⁸ Κατά τα πρώτα δύο έτη του καθεστώτος η πλάστιγγα της εξουσίας έγερνε προς τον πρώτο πόλο και μπορούμε να κάνουμε λόγο για βασιλική δικτατορία. Από τον Σεπτέμβριο του 1938 οι βασιλικές αρμοδιότητες και πρωτοβουλίες περιορίστηκαν και το καθεστώς μπορεί να προσδιοριστεί πληρέστερα ως δικτατορία Μεταξά. Αυτή η ιδιότυπη «δυαρχία» ωστόσο δεν καταλύθηκε και αποτέλεσε μια από τις βασικές ειδοποιούς διαφορές του ελληνικού καθεστώτος από τις φασιστικές δικτατορίες.

Οι σχέσεις των δύο ισχυρών ανδρών (βασιλιά και Μεταξά) αναδείχθηκαν (άδηλα) ανταγωνιστικές κατεξοχήν στο πεδίο διαπαιδαγώγησης της νεολαίας. Τον Νοέμβριο του 1936 ιδρύθηκε η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΟΝ), η οποία στόχευε στο να δημιουργήσει το μαζικό λαϊκό έρεισμα που στερείτο το καθεστώς· επιπλέον, μέσα από τις τάξεις της το καθεστώς θα αναζητούσε μελλοντικά αφοσιωμένα πρόσωπα για τη στελέχωση του κρατικού οργανισμού. Το Νέον Κράτος επιδίωκε μέσω της ΕΟΝ τη δημιουργία μιας «πραγματικά

¹⁸ J. Iatrides (επιμ.), *ό.π.*, σ. 150.

ανεξαρτήτου, ανιδιοτελούς και υπευθύνου ηγέτιδος τάξεως», μιας «εθνικής πολιτικής αριστοκρατίας», η οποία θα οδηγούσε το Έθνος προς «νέας εκπολιτιστικές κατακτήσεις». Τα πρώτα τμήματα παρουσιάστηκαν ενώπιον του Μεταξά στις 7 Νοεμβρίου 1937 στην Πάτρα. Σύμφωνα με τον ιδρυτικό νόμο, σκοποί της οργάνωσης ήταν η «εθνική και ηθική διαπαιδαγώγηση της νεολαίας»: «η επωφελής διάθεση του ελευθέρου από της εργασίας ή των σπουδών χρόνου των νέων, προς προαγωγήν της σωματικής και πνευματικής καταστάσεως αυτών, ανάπτυξιν του Εθνικού φρονήματος και της πίστεως προς την θρησκείαν, δημιουργία πνεύματος συνεργασίας και κοινωνικής αλληλεγγύης, και έγκαιρον επαγγελματικόν προσανατολισμόν εκάστου, αναλόγως προς τας φυσικάς ιδιότητας αυτού».¹⁹

Τα μέλη της ΕΟΝ φορούσαν ομοιόμορφη μπλε σκούρα στολή και δίκωχο, και χωρίζονταν ανάλογα με την ηλικία τους σε σκαπανείς, -ισσες (7-13 ετών), φαλαγγίτες (-ισσες) Β (14-18) και φαλαγγίτες (-ισσες) Α (19-25). Τον Δεκέμβριο του 1937 ιδρύθηκαν επίσης στην Αθήνα, με πρωτοβουλία του Κ. Κοτζιά, τα Τάγματα Εργασίας, μια παραστρατιωτική οργάνωση (400 περίπου ατόμων με γκρίζες στολές) υπό την αρχηγία του Ιωάννη Βεζανή η οποία ακολουθούσε το μοντέλο των ναζιστικών Ταγμάτων Εφόδου. Τα Τάγματα Εργασίας είχαν συσταθεί τυπικά για την αξιοποίηση των ανέργων στην εκτέλεση δημοσίων έργων, αλλά στην πραγματικότητα στόχευαν να λειτουργήσουν ως φρουρά πραιτωριανών. Η δράση τους ωστόσο υπήρξε βραχύβια και πρακτικά δεν ξεπέρασε τα όρια του γραφικού· στις 9 Ιουνίου 1938 καταργήθηκαν με απόφαση του Μεταξά και τα μέλη τους προσχώρησαν στην ΕΟΝ. Η ΕΟΝ δεν μπορεί να παρομοιαστεί με τα γερμανικά Τάγματα Εφόδου, αλλά ακολουθούσε πιστά την αυστηρή αγωγή των νεολαίων των ολοκληρωτικών καθεστώτων. Ο Μεταξάς οραματιζόταν την ηθικοποίηση της κοινωνίας μέσω της πειθαρχίας, της πίστης στον βασιλιά και της εργασίας. Πρόβαλλε τη χειρωνακτική εργασία ως πρωταρχική εξαγνιστική αρετή και κοινωνικό καθήκον. Ο αθλητισμός και η γύμναση του σώματος εντάσσονταν στην ίδια ιεραρχία ανώτερων αξιών. Η «σπαρτιατική» (sic) οργάνωση και αγωγή των νέων²⁰ υπερτόνιζε τα στοιχεία της υπακοής και της πειθαρχίας και της ένταξης σε ένα ομοιόμορφο σύνολο και ο Σκαπανέας χαρακτηριζόταν στα σχολικά αναγνωστικά «ένας μικρός Έλληνας στρατιώτης». Ο κανονισμός «εσωτερικής υπηρεσίας» της ΕΟΝ αποτύπωνε πιστά αυτά τα ιδεώδη: «η ψυχική και ιδεολογική διαπαιδαγώγησις, ως και η σωματική αγωγή των Ελληνοπαίδων συμφώνως προς τας ηθικάς, κοινωνικάς και πολιτικάς κατευθύνσεις του

¹⁹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α', αρ. 499 (10 Νοεμβρίου 1936) σσ. 2666-2667 (Α.Ν. «περί συστάσεως Εθνικής Οργανώσεως της Νεολαίας»).

²⁰ Περ. *Η Νεολαία* αρ. 2, 22 Οκτωβρίου 1938, σ. 43.

Κράτους, ως τούτο διαμορφούται από της 4ης Αυγούστου 1936, ως και η στρατιωτική προπαίδευσις αυτών»²¹.

Ο κανονισμός του 1939 προέβλεπε επίσης να παρέχονται στους Φαλαγγίτες «γενικαί γνώσεις επί της διεξαγωγής του αγώνος τού πεζικού και εκπαίδευσις εις την βολήν δια πολεμικού όλπου (τυφεκίου μάνλιχερ)», όπως επίσης στρατιωτική προπαίδευση (προστάγματα κλπ.) και ασκήσεις (βολές, πορείες, γνώσεις χρησιμοποίησης του εδάφους κλπ.)²². Η στρατιωτική αγωγή της ΕΟΝ δεν έπλαθε όμως πολεμοχαρείς στρατιώτες γαλουχημένους με την «ευγένεια του πολέμου» και εμποτισμένους με το μιλιταριστικό πνεύμα της εδαφικής κατάκτησης, αλλά στόχευε περισσότερο στην αναγκαία πρακτική εξοικείωση των νέων με τον επερχόμενο πόλεμο. Κατά τα άλλα, ο περισσότερος χρόνος της ΕΟΝ αναλωνόταν σε εκδρομές, αθλοπαιδιές, δωρεάν ψυχαγωγία στους κινηματογράφους, σε κατασκηνώσεις κλπ. Ένα θετικό στοιχείο της ΕΟΝ (πέρα από τη συναναστροφή με συνομηλίκους) ήταν το γεγονός ότι το θηλυκό στοιχείο κινητοποιήθηκε για πρώτη φορά μαζικά (υπό τη θεσμική επίβλεψη του κράτους) εκτός οικίας, σε ρόλους αθλητισμού και κοινωνικής πρόνοιας (χωρίς να λείψουν τα διάσπαρτα σεξουαλικά σκάνδαλα).

Μολονότι το καθεστώς υποστήριζε πως η εγγραφή δεν ήταν υποχρεωτική, στην πραγματικότητα ήταν. Με εγκύκλιό του το 1938, το υπουργείο Παιδείας μερίμνησε ώστε «από του αρξαμένου σχολικού έτους άπαντες οι μαθηταί των σχολείων αποτελούσι συντεταγμένα τμήματα της Εθνικής Οργανώσεως Νέων». Στο τέλος του 1938 *Η Νεολαία* (η περιοδική έκδοση της ΕΟΝ) ανακοίνωσε ότι η οργάνωση αριθμούσε 500.000 μέλη και θριαμβολόγησε προεξαγγελτικά ότι «αι τάξεις των φαλαγγών μας πυκνούνται οσημέραι και τείνουσιν να περιλάβουν όλους τους νέους της Ελλάδος»²³. Σταθμός στην εξέλιξη της ΕΟΝ υπήρξε ο αναγκαστικός νόμος 1798 του Ιουνίου 1939, ο οποίος όριζε ότι «η Εθνική και ηθική αγωγή της Νεολαίας είναι έργον του Κράτους» (άρθρο 1)²⁴. Η ανάληψη της ευθύνης διαπαιδαγώγησης της νεολαίας από το Κράτος έθεσε «ζήτημα υπάρξεως δια κάθε άλλην οργάνωσιν νέων»²⁵. Με τον ιδρυτικό νόμο του 1936 (άρθρο 13) όλα «εν γένει» τα αθλητικά, τα γυμναστικά και τα φίλαθλα σωματεία και οι αθλητικές ομοσπονδίες της χώρας τέθηκαν «υπό την εποπτείαν» του Ανωτάτου Διοικητικού Συμβουλίου της ΕΟΝ.²⁶ Με τον νόμο 1798

²¹ Πετρίδης, Παύλος (εις.-επιμ.), *Ε.Ο.Ν.: Η φασιστική νεολαία Μεταξά* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2000), σ. 23.

²² Ο.π., σσ. 236-244, 254, 308, 311-315.

²³ Περ. *Η Νεολαία* αρ. 11, 24 Δεκεμβρίου 1938 σ. 332 και αρ. 12, 31 Δεκεμβρίου 1938, σ. 398.

²⁴ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α', αρ. 244 (17 Ιουνίου 1939) σ. 1596 (Α.Ν. «περί Εθνικής και Ηθικής Αγωγής της Νεολαίας»). Π. Πετρίδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 271.

²⁵ Περ. *Η Νεολαία* αρ. 34, 3 Ιουνίου 1939, σ. 1098.

²⁶ Βλ. παραπάνω, υποσ. 19.

το Σώμα Ελλήνων Προσκόπων (ΣΕΠ, ίδρ. 1917), του οποίου ανώτατος αρχηγός ήταν ο διάδοχος του Θρόνου, συγχωνεύτηκε με την ΕΟΝ και απαγορεύτηκε η σύσταση οποιασδήποτε άλλης οργάνωσης, σωματείου ή ιδρύματος με τους ίδιους σκοπούς, ενώ ο υπουργός Εθνικής Παιδείας αποκτούσε το δικαίωμα να διαλύει, με απόφασή του, οποιαδήποτε οργάνωση, σωματείο ή ίδρυμα τέτοιου είδους. Τον Ιούνιο του 1939 οι Πρόσκοποι, η ΧΑΝ και η ΧΕΝ έπαυσαν να υπάρχουν και η περιουσία τους περιήλθε στην ΕΟΝ. Η *Νεολαία*, σε άρθρο της με πηχναίο τίτλο «η ολοκλήρωση», θριαμβολόγησε ότι με την προσχώρηση του Σώματος των Προσκόπων στην ΕΟΝ «ολοκληρώνεται το έργο της συντάξεως της ελληνικής νεότητος εις ένα σώμα, υπό ενιαίον πρόγραμμα, υπό ένα Αρχηγόν, τον Ιωάννην Μεταξάν»²⁷. Σύμφωνα με στοιχεία του καθεστώτος, ο αριθμός των μελών της ΕΟΝ αυξήθηκε από περίπου 9.000 τον Νοέμβριο του 1937 σε 1.200.000 τον Αύγουστο του 1940, εγκολπώνοντας σχεδόν ολόκληρη την ελληνική νεολαία. Παρότι τα μέλη της ΕΟΝ ορκίζονταν πίστη στον βασιλιά, στην πραγματικότητα μεταβάλλονταν σε «στρατιώτας και αγωνιστάς της ιδέας της 4ης Αυγούστου».

Το 1939 η ΕΟΝ εξελίχθηκε σε κρατικό θεσμό, κάτι καινούργιο σε σχέση με ό,τι είχε προηγηθεί. Η επιτυχία της ΕΟΝ ήταν η επιτυχία όλης της πολιτικής σταδιοδρομίας του Μεταξά. Η προσωπολατρεία του Μεταξά πήρε τεράστιες διαστάσεις στον χώρο της νεολαίας. Τα μέλη της κρατικής νεολαίας φαίνονταν σαν τα κακομαθημένα παιδιά του δικτάτορα. Οι παροχές προς τα μέλη της (ιδιαίτερα τα δωρεάν κινηματογραφικά εισιτήρια) έμοιαζαν με προνόμια μέσα στα γενικότερα πλαίσια της οικονομικής στενότητας που βάρυνε το μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής κοινωνίας²⁸. Το διακύβευμα βέβαια ήταν όντως ανάλογο με τη λαμπρότητα των δημόσιων τελετών της ΕΟΝ. Η ΕΟΝ ήταν το εμφανές τεκμήριο ότι η Ελλάδα μετατρεπόταν σε προσωπικό κράτος του Μεταξά. Λίγες εβδομάδες πριν τον θάνατό του ο Μεταξάς έγραφε στο ημερολόγιό του ότι η Ελλάς έγινε «Κράτος ολοκληρωτικό». Η σημείωση όμως αυτή του Μεταξά ήταν περισσότερο επιθυμία παρά τετελεσμένο γεγονός. Η ΕΟΝ θα εξελισσόταν μόνον δυνητικά (εάν δεν μεσολαβούσε ο πόλεμος) σε μια μαζική δύναμη αφοσιωμένη στο καθεστώς και στις αρχές της 4ης Αυγούστου²⁹.

²⁷ Βλ. παραπάνω, υποσ. 25.

²⁸ Παναγιώτης Γ. Βατικιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά. Φιλολαϊκή απολυταρχία στην Ελλάδα, 1936-1941*, μετ. Δημήτρα Αμαραντίδου, πρόλογος Θάνος Βερέμης (Αθήνα: Ευρασία, 2005), σσ. 311-312.

²⁹ Για την ΕΟΝ βλ. γενικά Ελένη Ι. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4ης Αυγούστου: φωτογραφίες* (Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1987). Ζαφειρούλα Ι. Καγκαλίδου, *Εκπαίδευση και πολιτική. Η περίπτωση του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου* (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 1999), σσ. 70-84. Π. Πετρίδης (επιμ.), ό.π.. Βαγγέλης Αγγελής, «Γιατί χαιρέται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «*Μαθήματα Εθνικής Αγωγής*» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2006). Μ. Πετράκη, ό.π., σσ. 41-51.

Τομή στον χαρακτήρα και την εξέλιξη του καθεστώτος αποτελεί επομένως το έτος 1938. Στις αρχές του 1938 ο Ουότερλου ενημέρωσε το Φόρειν Όφφισ για την ογκούμενη λαϊκή δυσαρέσκεια κατά της δικτατορίας και μίλησε ιδιαίτερος στον Γεώργιο για την ενυπάρχουσα απειλή κατά της βασιλείας λόγω της ανέκκλητης σύνδεσής της με τον δικτάτορα. Στην προκειμένη περίπτωση ο Γεώργιος ομολόγησε στον πρεσβευτή τις ανησυχίες του για τα «μεγάλα λάθη» που διέπραττε ο Μεταξάς (συλλήψεις και εκτοπίσεις πολιτικών αρχηγών και ανώτατων αξιωματικών, σκάνδαλα διαφθοράς υπουργών κ.ά.). Εκείνο που δυσκόλευε τον βασιλιά, σύμφωνα με τα λεγόμενά του, ήταν η επιλογή ενός εναλλακτικού (αυλικού) πρωθυπουργού. Είχαν προηγηθεί το 1937 επανειλημμένα διαβήματα των πολιτικών αρχηγών για την επαναφορά του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος καθώς και αντιδικτατορικές κινήσεις που οδήγησαν στην εκτόπιση ενός μεγάλου αριθμού πολιτικών. Η αποτυχία αυτών των κινήσεων συνεπαγόταν ότι η ενδοκαθεστωτική θέση του Μεταξά συνεχώς ενισχυόταν.

Στις 27 Σεπτεμβρίου 1938 ο ΜακΒή ανέφερε ότι η επιρροή του βασιλιά στις κυβερνητικές αποφάσεις ήταν πλέον ουσιαστικά «μηδενική» (cipher)³⁰. Τον Δεκέμβριο ο Μεταξάς προχώρησε στην καθυπόταξη της ελλαδικής Εκκλησίας. Το Συμβούλιο της Επικρατείας ακύρωσε την εκλογή του Δαμασκηνού (Παπανδρέου, μητροπολίτη Κορινθίας) και με αντικανονικές διαδικασίες (με «αριστίνδην» Σύνοδο) πέτυχε την εκλογή του ευνοούμενού της «πρώην Τραπεζούντος» Χρυσάνθου (Φιλιππίδη) στον αρχιεπισκοπικό θρόνο (5 Δεκεμβρίου 1938). Σχεδόν ταυτόχρονα με την αρχιεπισκοπική εκλογή ο Μεταξάς προχώρησε σε εκκαθάριση της κυβέρνησής του από αυτούς που θεωρούσε φιλομοναρχικά στοιχεία: τους υπουργούς Παιδείας Κωνσταντίνο Γεωργακόπουλο (για τον οποίο υπήρξε η φήμη ότι ο Γεώργιος Β΄ τον υπολόγιζε ως πιθανό αντικαταστάτη του Μεταξά), Σιδηροδρόμων και Αυτοκινήτων Γεώργιο Σπυρίδωνος, τον Εμπορικής Ναυτιλίας Δευκαλίωνα Ρεδιάδη και τον υφυπουργό Αγορανομίας Περικλή Κρητικό³¹, ενώ λίγο νωρίτερα, τον Ιούλιο, τον υπουργό Δικαιοσύνης Γεώργιο Λογοθέτη, οι οποίοι (σύμφωνα με τον ίδιο) «είχαν σχηματίσει μέτωπον αυλικόν εναντίον» του. Ο Μεταξάς σημειώνει στο ημερολόγιό του σχετικά: «επήρα το φραγγέλιο στα χέρια και έδιωξα τους απίστους από τον ναό μου» και «αισθάνθηκα τώρα την δύναμή μου την εσωτερική και την απόφασί μου γερή. Η αλλαγή του Υπουργείου με εστερέωσε μέσα μου. Και είμαι έτοιμος να πάω και παραπέρα και ώς την άκρη. [...] Έτσι έγινε όλη η Κυβέρνησις δική μου»³². Τον Ιούνιο του 1939 το Foreign Office αντικατέστησε τον Ουότερλου με τον Μάικλ Πάλερετ, διότι ο πρώτος είχε χάσει την εμπιστοσύνη του

³⁰ J. Iatrides (επιμ.), *ό.π.*, σ. 131.

³¹ Εφ. *Καθημερινή*, 26 Νοεμβρίου 1938, σ. 6 και 7 Δεκεμβρίου 1938, σ. 6.

³² Φαίδων Βρανάς (επιμ.), *Το προσωπικό ημερολόγιο του Ιωάννη Μεταξά 1933-1941*, τόμ. Δ1΄ (*Η Τετάρτη Αυγούστου. Ο πόλεμος 1940-1941*) (Αθήνα: Γκοβόστης, [1972]), σσ. 314-315, 318 (12 Δεκεμβρίου 1938).

Μεταξά³³. Η ενσωμάτωση των Προσκόπων στην ΕΟΝ είχε επίσης ιδιαίτερη πολιτική σημασία. Γενικός αρχηγός της ΕΟΝ είχε οριστεί τυπικά (βάσει του ιδρυτικού νόμου του 1936) ο διάδοχος Παύλος και τον Δεκέμβριο του 1938 οι πριγκίπισσες Φρειδερίκη και Ειρήνη ονομάστηκαν αντίστοιχα επίτιμος γενικός διοικητής και επίτιμος γενικός επιθεωρητής των Σχηματισμών Θηλέων της ΕΟΝ³⁴. Ωστόσο, η πραγματική αρχηγία βρισκόταν στα χέρια του Μεταξά (ο οποίος είχε την καταστατική ιδιότητα του προέδρου του Ανωτάτου Διοικητικού Συμβουλίου της οργάνωσης, του γενικού επιθεωρητή, και τον Νοέμβριο του 1937 είχε «αποδεχθεί» να είναι «Πρώτος Φαλαγγίτης», ενώ το επόμενο έτος ανακηρύχθηκε «Πρώτος Νέος της Ελλάδος») και του πειθήνιου κυβερνητικού επιτρόπου (Αλ. Κανελλόπουλου). Το άρθρο 9 του νέου κανονισμού (του 1939) όριζε με σαφήνεια: «Η Ε.Ο.Ν. τελεί υπό την Διοίκησιν του Γενικού Επιθεωρητού, όστις κατευθύνει αυτήν», ενώ «αποφάσει του Γενικού Επιθεωρητού είναι δυνατόν η εξουσία εν όλω ή εν μέρει να μεταβιβάζεται εις τον Κυβερνητικόν Επίτροπον» (άρθρο 10)³⁵ (και όχι στον γενικό αρχηγό και διάδοχο του Θρόνου).

Παρά το πλήγμα που δέχθηκε η επιρροή, η δημοτικότητα και το κύρος της δυναστείας από την υποταγή των προσκόπων, ο Γεώργιος Β΄ διατήρησε την πίστη της ηγεσίας του στρατεύματος, ένα έρεισμα που διατήρησε σε όλη τη διάρκεια της δικτατορίας. Διέθετε επίσης την άμεση υποστήριξη της Αγγλίας και συνέχισε να χαράσσει μέχρι την φυγή στην Αίγυπτο τις βασικές κατευθύνσεις της εξωτερικής πολιτικής. Κύριος εγγυητής της αφοσίωσης του στρατεύματος στον θεσμό της μοναρχίας ήταν ο αντιστράτηγος Αλέξανδρος Παπάγος, ο οποίος είχε δράσει καταλυτικά στο κονδυλικό πραξικόπημα της 10ης Οκτωβρίου 1935, που επανέφερε τον Γεώργιο στον θρόνο. Ο Μεταξάς (ως κοινοβουλευτικός πρωθυπουργός) τοποθέτησε τον Παπάγο αρχηγό του Γενικού Επιτελείου Στρατού (ΓΕΣ) την 1η Αυγούστου του 1936 και, παρότι δεν είχε απόλυτη εμπιστοσύνη στις ικανότητές του, τού απένειμε την αρχιστρατηγία του ελληνοϊταλικού πολέμου κατ' επίνευση του βασιλιά. Ο Παπάγος συνεισέφερε ενεργά στον σχεδιασμό της πολιτικής εξωτερικής ασφαλείας της χώρας, ιδίως στον προσανατολισμό της σε μια πολεμική μονομαχία με τη Βουλγαρία, στη στρατιωτική ανασυγκρότηση και στον επανεξοπλισμό της. Οι αρχηγοί των υπόλοιπων δύο όπλων (ναυτικού και αεροπορίας), ο αντιναύαρχος Αλέξανδρος Σακελλαρίου και ο συνταγματάρχης Παναγιώτης Γαζής δεν διέθεταν πολιτική αυτονομία και διακρίνονταν κυρίως για τον άρτιο επαγγελματισμό του (ο πρώτος) και για τις περιορισμένες ικανότητές του (ο δεύτερος).

³³ J. Iatrides (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 151, 154, 165.

³⁴ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α΄, αρ. 461 (9 Δεκεμβρίου 1938) σ. 3029.

³⁵ Π. Πετρίδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 39.

Επίσης, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι η συντριπτική πλειοψηφία των (παλαιότερων και νεότερων) αξιωματικών παρέμεινε πιστή στο καθεστώς· η έγκαιρη αποκάλυψη και κατάπνιξη μιας ελάσσονος συνωμοσίας της φρουράς των Αθηνών τον Μάρτιο του 1938 (των βενιζελικών «παραμεινάντων» υποστρατήγων Ιωάννη Τσαγγαρίδη και Κωνσταντίνου Ματάλα), η σύλληψη στην Αθήνα περίπου σαράντα υπαξιωματικών και στρατιωτών (καθώς επίσης του Στυλιανού Γονατά και πλείστων αποτάκτων βενιζελικών αξιωματικών, όπως των ναυάρχων Ιωάννη Δεμέστιχα και Ανδρέα Κολιαλέξη, του στρατηγού Α. Πρωτοσύγκελλου κ.ά.) μετά το κίνημα των Χανίων καταδεικνύουν αυτό το γεγονός, της πίστης του στρατεύματος προς το Στέμμα. Η αύξηση της μισθοδοσίας και η ουσιαστική βελτίωση του εξοπλισμού και των συνθηκών στρατωνισμού ήταν από τις βασικές προτεραιότητες της κυβέρνησης προς αυτήν την κατεύθυνση. Άλλωστε, το αίτημα των αποτάκτων βενιζελικών ανώτερων αξιωματικών για επαναφορά τους στην ενεργό υπηρεσία μετά την 28η Οκτωβρίου 1940 απορρίφθηκε. Μεγαλύτερο προβληματισμό στο καθεστώς δημιουργούσαν οι φιλογερμανικές τάσεις μεγάλης (αδιευκρίνιστης) μερίδας των κατώτερων και ορισμένων ανώτερων αξιωματικών. Η απομάκρυνση του αντιστρατήγου Ανδρέα Πλατή από την υπαρχηγία του ΓΕΣ το 1940 φαίνεται να τεκμηριώνει αυτές τις βάσιμες ανησυχίες.

Ιδεολογικός προσανατολισμός και εξουσιαστικές πρακτικές

Η ιδεολογία του καθεστώτος Μεταξά χαρακτηριζόταν από εκλεκτικισμό και εμπειρισμό. Συνέθετε στοιχεία από ευρωπαϊκά ολοκληρωτικά πρότυπα στη βάση ενός εγχώριου νεωτεριστικού αμαλγάματος που άκουε στο όνομα «Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός» (βλ. παρακάτω). Οι φασιστικές και ναζιστικές επιρροές ήταν εξόφθαλμες στα εξωτερικά αλλά και σε ορισμένα δομικά χαρακτηριστικά της καθεστωτικής ιδεολογίας: στον φασιστικό χαιρετισμό, στον (μουσολινικού τύπου) τίτλο του «Εθνικού Κυβερνήτη» και «Αρχηγού της Κυβερνήσεως» (πρβλ. *Duce del Fascismo e Capo di Governo*), στη συνήχηση του «Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού» με το χιτλερικό Γ΄ Ράιχ, στο χιτλερικής έμπνευσης σύνθημα της ΕΟΝ «Ένα Έθνος, ένας Βασιλεύς, ένας Αρχηγός, μία Νεολαία»³⁶ (πρβλ. *Ein Volk, ein Reich, ein Führer*), στη χρήση του διπλού μινωϊκού πελέκεως (παρόμοιου των δεσμίδων του Λίκτωρος/*Fascio Littorio*, συμβόλου των Ιταλών μελανοχιτώνων) ως συμβόλου της ΕΟΝ και της Εθνικής Συνομοσπονδίας (Γεωργικών) Συνεταιρισμών Ελλάδος, στη σύσταση των Ταγμάτων Εργασίας και της ΕΟΝ κατά το υπόδειγμα των ναζιστικών Ταγμάτων Εφόδου, της *Ballila* και της *Hitlerjugend* αντίστοιχα κ.ά.. Το ιδεολογικό εποικοδόμημα του καθεστώτος

³⁶ Φοίβος Ν. Γρηγοριάδης, *4η Αυγούστου – Αλβανία, 1935-1941*, τόμ. Δ΄ (Το αντιβενιζελικό κράτος – τρισυπόστατη δικτατορία – πόλεμος) (Αθήνα: Κεδρηνός, 1972), σ. 268.

δεν ήταν ωστόσο πιστό αντίγραφο του ιταλικού και του γερμανικού μοντέλου, αλλά διέφερε ουσιαστικά ως προς τη δομή τους και (κυρίως) ως προς τις μεθόδους. Η δικτατορία της 4ης Αυγούστου τήρησε κάποιες αρχές της ατομικότητας και άφησε περιθώρια στην κοινωνία των πολιτών (όσο περιορισμένα κι αν ήταν αυτά). Οι βασικές κατευθυντήριες γραμμές της καθεστωτικής ιδεολογίας ήταν η «Αναγέννησις της Ελλάδος», με κυρίαρχο σύνθημα «Εμπρός για μια Ελλάδα νέα!» (που αποτυπωνόταν στον Ύμνο της ΕΟΝ), και η «εθνική ενότητα», το οποίο πρακτικά μεταφραζόταν σε αδρανοποίηση της πάλης των τάξεων και επίτευξη της σταθερότητας του αστικού κοινωνικού συστήματος. Διάχυτη ήταν παντού και η λατρεία, στα όρια της μυθοποίησης, του «Αρχηγού» και η προβολή του ως χαρισματικού ηγέτη, μια συνήθης πρακτική όχι αποκλειστικά των ολοκληρωτικών αλλά γενικά των δικτατορικών καθεστώτων. Επιπλέον, έλειπε ο αντισημιτισμός. Ο Μεταξάς σε συνέντευξή του (τον Σεπτέμβριο του 1936) τόνισε ότι η κυβέρνησή του δεν κάνει φυλετικές διακρίσεις. Τέλος, έλειπε το κόμμα που θα αγκάλιαζε ασφυκτικά την κοινωνία. Σε συνέντευξή του στην *Ηχώ των Παρισίων* (ό.π.), ο Μεταξάς εξήγγειλε ότι «θα σχηματίσωμεν Εθνικόν Μέτωπον δια της ενώσεως των οπαδών όλων των κομμάτων», ενώ σε έτερη συνέντευξή του στον *Λαϊκό Παρατηρητή* του Βερολίνου (*Völkischer Beobachter*) στις 24 Σεπτεμβρίου 1936, προανήγγειλε ότι «θα προκύψη έν μέγα Κρατικόν Κόμμα»³⁷. Τα πρότυπα του Μεταξά για αυτό το οραματιζόμενο «κρατικό κόμμα» διευκρινίστηκαν σε συνέντευξή του προς την εφ. *Καθημερινή*: «όπως εις την Τουρκίαν υπάρχει το [Ρεπουμπλικανικόν] Λαϊκόν Κόμμα, όπως εις την Ιταλίαν υπάρχει το φασιστικόν, και το εθνικοσοσιαλιστικόν εις την Γερμανίαν, ούτω και εδώ με την πάροδο του καιρού θα οργανωθή Εθνική κυβερνητική παράταξις εκ του Λαού και από τον Λαόν αρυομένη την υπόστασιν και την δύναμίν της»³⁸. Τέτοιο κόμμα δεν δημιουργήθηκε και η ΕΟΝ μόνον μακροπρόθεσμα, μετά την πάροδο μιας γενιάς, θα μπορούσε ίσως να φέρει αυτό το επιθυμητό αποτέλεσμα.

Σε θεσμικό και πρακτικό επίπεδο, το κράτος της 4ης Αυγούστου ήταν αντικοινοβουλευτικό, αντικομμουνιστικό, αυταρχικό και αστυνομοκρατούμενο. Η παρισινή *Ηχώ* το παρομοίασε με το καθεστώς του Σαλαζάρ (António de Oliveira Salazar) της Πορτογαλίας, λόγω της συνήχησης του μεταξικού «Νέου Κράτους» με το *Estado Novo*³⁹, με τη διαφορά όμως ότι η Πορτογαλία δεν είχε βασιλεία. Οι (εγκωμιαστικές) αναφορές στη «νέα Πορτογαλία» του Σαλαζάρ κατείχαν πάντως κεντρική θέση στις στήλες του *Νέου Κράτους*

³⁷ Εφ. *Καθημερινή*, 26 Σεπτεμβρίου 1936, σ. 1.

³⁸ Εφ. *Καθημερινή*, 1 Σεπτεμβρίου 1936, σ. 1.

³⁹ Εφ. *Καθημερινή*, 18 Σεπτεμβρίου 1936, σ. 2.

(του Αρίστου Καμπάνη)⁴⁰. Σύμφωνα με τον Μεταξά, η κυβέρνησή του εγκαθιδρύθηκε, για να απαλλάξει τη χώρα από τη «διπλή τυραννία των κομμάτων και του κομμουνισμού». Ο μειωτικός χαρακτηρισμός «βενιζελοκομμουνιστής», που προσήπτε το καθεστώς στους αντιπάλους του, αποτυπώνει ακριβώς τις δύο κατευθυντήριες πολιτικές συνιστώσες του. Ο αντικομμουνιστικός χαρακτήρας της δικτατορίας διευκρινίστηκε ευθέως στο πρώτο διάγγελμα του Μεταξά προς τον ελληνικό λαό (από ραδιοφώνου στις 10 Αυγούστου 1936): «Γνωρίζετε πλέον όλοι τον κίνδυνον τον οποίον διετρέξατε. Γνωρίζετε ότι ολίγον έλειψε να καταποντισθώμεν μέσα εις τον πλέον ανόσιον εμφύλιον σπαραγμόν. Γνωρίζετε τι παρεσκεύαζον οι τρελοί ανατροπείς του κοινωνικού μας καθεστώτος, οι εχθροί των ελληνικών μας παραδόσεων και του ελληνικού μας πολιτισμού. Η υπονόμευσις είχε αρχίσει από μακρού καιρού και είχε, βαθμηδόν επιτεινομένη, περιπλέξει εις τα δίκτυά της πολύν ανύποπτον κόσμον, ο οποίος παρεσύρετο εις τον όλεθρον»⁴¹.

Στον ίδιο λόγο ο Μεταξάς υπογράμμισε τη διττή αποστολή του: την «απολύτρωσιν από του διπλού ζυγού, της κομμουνιστικής τυραννίας και της μικροκομματικής τυραννίας». Ο κοινοβουλευτισμός χαρακτηρίστηκε μια «τυραννία» που «εδέσμευεν κάθε ελευθέραν κίνησιν, κάθε εκδήλωσιν ελευθέρας και ανωτέρας ζωής», και του προσδόθηκε μια μελανή εικόνα εξίσου αρνητική με αυτήν του κομμουνισμού. Σύμφωνα με τον Μεταξά, οι δημοκρατικές ελευθερίες οδηγούσαν νομοτελειακά στην κομμουνιστική ανατροπή: «Εν τω μεταξύ τα κόμματα. Εις τα οποία οι Έλληνες είχατε επί τόσον χρόνον βασίσει ματαιάς ελπίδας και τα οποία τοςάκις σας έφεραν εις τον όλεθρον, βουτηγμένα εις την συναλλαγήν, η οποία διέφθειρε τα πάντα, μη βλέποντα πέραν των στενών κομματικών των υπολογισμών, διαπληκτιζόμενα και ερίζοντα μεταξύ των διότι χωρίς τας έριδας αυτάς δεν ηδύνατο να ζήσωσιν, εν τω μεταξύ τα κόμματα είχαν προπαρασκευάσει δια της θολής κομματικής ζωής των την αποπνικτικήν ατμόσφαιραν, μέσα εις την οποίαν θα εξερρηγνύετο ο κεραυνός της κοινωνικής ανατροπής. Είχομεν φθάσει δύο βήματα προ του ολέθρου»⁴².

Οι δημόσιες καύσεις κομμουνιστικών (και άλλων «υπόπτων») βιβλίων (π.χ. στις 21 Αυγούστου 1936 στον Πειραιά και τρεις ημέρες αργότερα στη Σπάρτη) τεκμηριώνουν το αντικομμουνιστικό μένος του Νέου Κράτους. Μέσα στα πλαίσια καταπολέμησης του κομμουνισμού εντάσσεται και η υιοθέτηση και ευρεία χρήση στους λόγους του Μεταξά και άλλων λειτουργών του καθεστώτος λέξεων από το αριστερό φρασεολόγιο, π.χ. αγροτιά,

⁴⁰ Βλ. ενδεικτικά: Μάνφρεντ Ζαππ, «Η παλαιά και νέα Πορτογαλλία. Το έργο του Ολιβέιρα Σαλαζάρ», *Το Νέον Κράτος*, αρ. 8, Απρίλιος 1938, σσ. 425-446 και αρ. 9, Μάιος 1938, σσ. 543-559. Φρίδριχ Σίμπουργκ, «Σαλαζάρ (ο άνθρωπος και ο θρύλος του)», *Το Νέον Κράτος*, αρ. 15, Νοέμβριος 1938, σσ. 1243-1248.

⁴¹ Ι. Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, ό.π., τόμ. Α', σσ. 16-17.

⁴² Ό.π.

εργατιά και *Νεολαία* (τίτλος της περιοδικής επιθεώρησης της ΟΚΝΕ και της ΕΟΝ), όπως και η επίκληση των εργατών ως «συναδέλφων και συντρόφων» από τον Μεταξά.

Ο Μεταξάς και οι συνεργάτες του επαναλάμβαναν σταθερά την απέχθεια τους προς τον κομμουνισμό και τον κοινοβουλευτισμό καθ' όλη τη διάρκεια ζωής του καθεστώτος: στο ίδιο μοτίβο επανερχόταν σε κάθε περίπτωση δημόσιου λόγου του ο «Αρχηγός», π.χ. στα εγκαίνια της ΙΑ΄ Εκθέσεως Θεσσαλονίκης (6 Σεπτεμβρίου 1936), όπου προβλήθηκε το ευρωπαϊκό παράδειγμα των δικτατοριών ως απότοκο οικονομικών αναγκαιοτήτων και ερμηνεύθηκε ο κομμουνισμός σαν προϊόν ξένης προπαγάνδας: «Το Κράτος πλέον παραλαμβάνει εις χείρας αυτού την διεύθυνσιν της οικονομίας των χωρών και ασκείται υπ' αυτού εν όλη αυτής τη εκτάσει η διευθυνομένη οικονομία. Από εκείνης πλέον της στιγμής ο κοινοβουλευτισμός παύει να έχη λόγον υπάρξεως. [...] Παύει πλέον η ευγένεια η χαρακτηρίζουσα τας σχέσεις μεταξύ κομμάτων, όπως εις την εποχήν της ακμής του κοινοβουλευτισμού. Οι αγώνες γίνονται οξύτατοι, αιματηρότατοι, δια την κατάληψιν της εξουσίας. Παραδείγματα δε τοιαύτα έχομεν εις την Ελλάδα ιδίως. Μη νομίσητε, ότι ο εθνικός διχασμός ήτο έργον προσώπων μόνον. [...] Η κυριώτερα αιτία είναι η προσπάθεια των κομμάτων όπως δια παντός τρόπου καταλάβουν την εξουσίαν, ίνα έχουν εις χείρας αυτών την εν γένει οικονομίαν της κοινωνίας και των ατόμων. Υπό τοιούτους όρους το κοινοβουλευτικόν πολίτευμα δεν ηδύνατο να ζήση πλέον εις την Ευρώπην. Βλέπομεν την πτώσιν αυτού διαδοχικώς εις χώρας πολλάς. Και αν ακόμη δεν ήτο ο κομμουνισμός ο μέγιστος κίνδυνος. Πάντως θα επήρχετο η πτώσις του κοινοβουλευτισμού. [...] Το δεύτερον φαινόμενον της ελληνικής κοινωνίας, το οποίον επροκάλεσε την 4η Αυγούστου ήτο η διαρκής επικράτησις και έντασις του κομμουνισμού. Ο κομμουνισμός δεν είναι φυτόν αυτοπαραγόμενον εν Ελλάδι. Μας ήλθεν έξωθεν. Ούτε δύναται να είπη κανείς, ότι συμβιβάζεται με τον ελληνικόν χαρακτήρα τον απολύτως ατομικιστικόν. Μας ήλθεν όμως έξωθεν».⁴³

Ο αντικομμουνιστικός ζήλος του Μεταξά αναζωπυρωνόταν ιδίως όταν αυτός απευθυνόταν προς τη νεολαία. Στους φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών επεσήμανε (10 Οκτωβρίου 1936): «σεις εκινδυνεύσατε να χάσετε το παν από τα χέρια σας. Διότι οι ανατροπείς, οι οποίοι πολύ σωστά εσυλλογίσθησαν να παρασύρουν εσάς με το μέρος των, δεν εσταματούσαν εις το να σας υποσχεθούν ότι ένας νέος κόσμος θα σας έδιδε κοινωνικήν δικαιοσύνην καλλιτέραν. Αλλά και δια να σας δοθή αυτή η δικαιοσύνη έπρεπε να πέσουν όλα και το εβλέπατε και σεις

⁴³ Ο.π., σσ. 29-30.

ακόμα ότι έπρεπε να πέσουν όλα, διότι όλα συνδέονται μεταξύ των. Έπρεπε να πέση και η Πατρίς».⁴⁴

Η κορυφαία μορφή κρατικής καταστολής θεσπίστηκε με τον Α.Ν. 117 της 18 Σεπτεμβρίου 1936 «περί μέτρων προς καταπολέμησιν του κομμουνισμού και των εκ τούτου συνεπειών» και τον Α.Ν. 1073 της 1938 «περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των πολιτών». Ο πρώτος νόμος, που αντικατέστησε και διεύρυνε το «Ιδιώνυμο» του 1929, θεσμοθέτησε νέα εγκλήματα (την απεργία, το λοκ-άουτ και τις ιδιωτικές συγκεντρώσεις, όπου θεωρείτο *a priori* ότι οπωσδήποτε θα αναπτύσσονταν ή θα εκδηλώνονταν ιδέες ανατρεπτικές του κοινωνικού καθεστώτος της χώρας) και απαγόρευσε ουσιαστικά τη διάδοση των πολιτικών ιδεών. Συγκεκριμένα (άρθρο 1), με φυλάκιση τριών τουλάχιστον μηνών και εκτοπισμό έξι μηνών μέχρι δύο ετών «εις τόπον οριζόμενον δια της καταδικαστικής αποφάσεως» τιμωρείτο:

«1) Πας όστις εγγράφως, προφορικός ή καθ' οιονδήποτε άλλον τρόπον, αμέσως ή εμμέσως, επιδιώκει την διάδοσιν, ανάπτυξιν και εφαρμογήν θεωριών, ιδεών ή κοινωνικών, οικονομικών και θρησκευτικών συστημάτων τεινόντων εις την ανατροπήν του κρατούντος εν τη χώρα κοινωνικού καθεστώτος ή εις την απόσπασιν ή αυτονόμησιν μέρους της Επικρατείας ως και ο προσηλυτίζων εις τας θεωρίας, ιδέας και συστήματα ταύτα καθ' οιονδήποτε τρόπον.

2) Πας όστις προς επίτευξιν των ανωτέρω ανατρεπτικών σκοπών προκαλεί την κήρυξιν λοκ-άουτ ή εξωθεί τους εργάτας εις κήρυξιν απεργίας, κηρυχθέντων δε τούτων συμβουλεύει, παροτρύνει ή προκαλεί τους απεργούς ή πάντα άλλον εις εκτέλεσιν παρανόμων πράξεων».

Με το άρθρο 3 απαγορεύονταν «αι εν υπαίθρω και εν παντί κλειστώ χώρω συναθροίσεις καθ' ας πρόκειται ν' αναπτυχθώσι ή οπωσδήποτε εκδηλωθώσιν αι εν άρθρω 1 του παρόντος [νόμου] θεωρίαί, ιδέαι και συστήματα». Το άρθρο 9 απαγόρευε τη σύσταση «Σωματείων ή Ενώσεων δι' ων επιδιώκονται οι εν τοις ανωτέρω άρθροις του παρόντος Νόμου Σκοποί»⁴⁵. Σύμφωνα με το άρθρο 7 του δευτέρου νόμου (1073) η ποινή του εκτοπισμού αφορούσε «πάντα καθιστάμενον δια της κομμουνιστικής αυτού δράσεως επικίνδυνον εις την Δημοσίαν Ασφάλειαν», αλλά και «πάντα ύποπτον παραβάσεως του άρθρου 1» του νόμου⁴⁶. Η διασταλτική ερμηνεία των «ανατρεπτικών σκοπών» και η καταστολή ακόμη και των «υπόπτων» κατέλυε καθ' ολοκληρίαν τα θεμελιώδη συνταγματικά δικαιώματα του

⁴⁴ Ο.π., σ. 67.

⁴⁵ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α', αρ. 402 (18 Σεπτεμβρίου 1936) σσ. 2123-2124 (Α.Ν. 117). Υπογράμμιση του γράφοντος.

⁴⁶ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α', αρ. 45 (11 Φεβρουαρίου 1938) σ. 238. Υπογράμμιση του γράφοντος.

συνέρχεσαι και του συνεταιρίζεσθαι και της ελευθερίας έκφρασης οποιωνδήποτε αντίθετων ιδεών (αριστερών, αγροτιστικών, αστικοδημοκρατικών κλπ.).

Ο δεύτερος νόμος (1073/1938) θέσπιζε νέες κατασταλτικές πρακτικές, που δεν είχαν εφαρμοστεί ποτέ (ή με τόσο δραματικό τρόπο) στην Ελλάδα στο παρελθόν: α) τα «στρατόπεδα συγκεντρώσεως» (sic)⁴⁷ των εκτοπιζομένων (η Ανάφη, η Γαύδος, η Κίμωλος, η Μακρόνησος, η Σίκινοσ, η Σίφνος, η Φολέγανδρος και άλλοι τόποι εξορίας μετατράπηκαν σε «ξερονήσια του θανάτου»), β) το «πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων» και γ) τις «δηλώσεις μετανοίας» των φυλακισμένων κομμουνιστών που είχαν εκτίσει τουλάχιστον το 1/3 της ποινής τους. Τα «πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων» χορηγούνταν από το υφυπουργείο Δημοσίας Ασφαλείας και χωρίς αυτά ήταν αδύνατο να διοριστεί κανείς στη δημόσια διοίκηση ή να προσληφθεί σε μεγάλες επιχειρήσεις ή σε επιχειρήσεις που εξαρτώνταν από το κράτος. Τα συγκεκριμένα πιστοποιητικά και οι συνοδευτικές «δηλώσεις μετανοίας» σύντομα απέκτησαν διασταλτική σημασία και άρχισαν να χρησιμοποιούνται για ποικίλους και διαφορετικούς σκοπούς, όπως η έκδοση διαβατηρίου ή άδειας οδήγησης. Οι κατά νομούς Επιτροπές Δημοσίας Ασφαλείας (οι οποίες είχαν ιδρυθεί για πρώτη φορά το 1924 με τη συμμετοχή των αρχών της χωροφυλακής και του στρατού), διαδραμάτισαν ανάλογο ρόλο με τα ποινικά δικαστήρια, ιδίως στον εκτοπισμό κομμουνιζόντων και σλαβοφώνων (της Μακεδονίας), αλλά και πλήθους άλλοτε βουλευτών, υπουργών, πολιτευομένων, καθηγητών πανεπιστημίου και ανωτάτων στρατιωτικών. Ο αριθμός των εκτοπισμένων της δικτατορίας Μεταξά ίσως έφθασε τις 5.000. Πολλά από τα κατασταλτικά αυτά εργαλεία (φυλακίσεις, δικαστικοί και διοικητικοί εκτοπισμοί και βασανιστήρια, ορισμένες φορές μέχρι θανάτου των κρατουμένων) υιοθετήθηκαν από το εμφυλιακό και μετεμφυλιακό κράτος, και αναβίωσαν κατά τη χούντα των συνταγματαρχών. Η επαγγελματοποίηση και η εκπαίδευση των δυνάμεων ασφαλείας χρησιμοποιήθηκε επίσης ως μέσο για την αναμόρφωση της δημόσιας ηθικής και των κοινωνικών αξιών, όπως το ίδιο το καθεστώς τις αντιλαμβάνονταν (συντηρητικά) καθώς και με μαθήματα για τα δεινά του κοινοβουλευτισμού, που παρέδιδε αυτοπροσώπως ο Μεταξάς επισκεπτόμενος τις Σχολές της Αστυνομίας. Η αυταρχική συμπεριφορά των κατώτερων οργάνων ασφαλείας, η παρακολούθηση των υπόπτων και η καταστολή κάθε διαμαρτυρίας συνιστούσαν πτυχές ενός καθεστώτος που επιδίωκε να ελέγξει ολοκληρωτικά τη ζωή των υπηκόων του⁴⁸.

⁴⁷ Ο.π., σ. 239.

⁴⁸ Για τις κατασταλτικές πρακτικές του καθεστώτος βλ. γενικά Ρούσσοσ Σ. Κούνδουρος, *Η Ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-74*, (Αθήνα: Καστανιώτης, 1978), σσ. 104-122. Ν. Αλιβιζάτος, *ό.π.*, σσ. 401-446.

Ο αυταρχικός και ανελεύθερος χαρακτήρας του καθεστώτος καταφαίνεται από μια σειρά από άλλους θεσμικούς παράγοντες: ο στρατιωτικός νόμος που κηρύχθηκε την 4η Αυγούστου δεν ήρθη πριν την πτώση του το 1941 (παρά μετά την Απελευθέρωση το 1944). Ιδιαίτερα οι παραμεθόριες περιοχές βρίσκονταν υπό εξαιρετικά ανελεύθερο καθεστώς παρακολούθησης και ελέγχου από τις στρατιωτικές αρχές. Ο Α.Ν. 376 της 14 Δεκεμβρίου 1936 «περί μέτρων ασφαλείας οχυρών θέσεων» χαρακτήριζε τους έντεκα παραμεθόριους νομούς της χώρας ως «αμυντικές περιοχές», εκάστη των οποίων περιελάμβανε μία εσωτερική, περιμετρική «απηγορευμένη ζώνη» και μία εξωτερική «επιτηρουμένη ζώνη». Ο νόμος απαγόρευε «απολύτως» την είσοδο μη στρατιωτικών προσώπων στην «απηγορευμένη ζώνη» και την εγκατάσταση «αλλοδαπών» και «μη Ελλήνων την Εθνικότητα» στην «επιτηρουμένη ζώνη». Προέβλεπε επίσης ότι η απαγόρευση αυτή μπορούσε με Βασιλικό Διάταγμα να επεκταθεί και «επί των ήδη εγκατεστημένων τοιούτων αλλοδαπών ή αλλογενών». Ο νόμος αυτός συνοδεύτηκε από την απειλή των διοικητικών εκτοπίσεων: οι Επιτροπές Ασφαλείας εξουσιοδοτούνταν να αποφασίσουν την εκτόπιση «μέχρι πέντε ετών» από την «επιτηρουμένη ζώνη» εκείνων των ατόμων και των οικογενειών τους που κρίνονταν ύποπτοι για την ασφάλεια της περιοχής. Θύματα αυτού του νόμου ήταν οι συνήθεις «ύποπτοι» σλαβόφωνοι, που συνέχιζαν να κατοικούν εκεί, και που η ετερότητά τους ταυτιζόταν με την ξένη (βουλγαρική) προπαγάνδα και τον κομμουνισμό. Γενικότερα, το καθεστώς της 4ης Αυγούστου αποτέλεσε τομή στη στάση του ελληνικού κράτους απέναντι στους σλαβόφωνους υπηκόους του, καθώς κατέβαλε συντονισμένες προσπάθειες για τον γλωσσικό ξεελληνισμό τους και από την «ήπια» αφομοίωση της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας πέρασε στην πρακτική της καταστολής. Μετά τη δημοσίευση του νόμου «περί συστάσεως Υπηρεσίας Αμύνης του Κράτους» τον Ιανουάριο του 1936 τα μέτρα καταστολής, κυρίως η «παρακολούθησις των πάσης φύσεως ξένων προπαγανδών», η επιβολή προστίμων σε όσους μιλούσαν δημόσια το ιδίωμα και οι εκτοπίσεις υπόπτων για παρακίνηση κατοίκων «εις απείθειαν προς τας αρχάς», ήταν «πολύ σκληρά». Ο αριθμός των σλαβόφωνων οικογενειών που εκτοπίστηκαν στο εσωτερικό της χώρας και στα νησιά είναι ιστορικά αδιευκρίνιστος, αλλά σίγουρα ανέρχεται σε αρκετές δεκάδες⁴⁹.

⁴⁹ Για την αφομοιωτική πολιτική του μεταξικού καθεστώτος απέναντι στους σλαβόφωνους βλ. Χριστίνα Βάρδα, «Όψεις της πολιτικής αφομοίωσης στη δυτική Μακεδονία στο Μεσοπόλεμο», *Τα Ιστορικά* 18-19 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1993) σσ. 151-170. Βασίλης Κ. Γούναρης, «Οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας: Η πορεία της ενσωμάτωσης στο ελληνικό εθνικό κράτος, 1870-1940», *Μακεδονικά* 29 (1993-1994) σσ. 209-237. Φίλιππος Κάραμποτ, «Σλαβομακεδόνας και κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», *Ιστορ* 10 (Δεκέμβριος 1997) σσ. 235-278. Λένα Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1999), σσ. 345-348. Τάσος Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία* (Αθήνα: Μαύρη Λίστα, 2000), σσ. 112-180. Ιάκωβος Δ.

Σε θεωρητικό επίπεδο, η ιδεολογία του μεταξικού καθεστώτος συμπυκνωνόταν στον «Τρίτο Ελληνικό Πολιτισμό». Η πνευματική δημιουργία θα ήταν αποκλειστικά μια ελληνική υπόθεση. «Θέλουμε να κάμωμεν πολιτισμόν Ελληνικόν», είπε ο Μεταξάς στους κατοίκους της Κομοτηνής στις 7 Οκτωβρίου 1936. «Δεν θέλομεν τους ξένους πολιτισμούς. Θέλομεν ιδικόν μας πολιτισμόν, τον οποίον να τον ωθήσωμεν και να τον κάμωμεν ανώτερον από όλους τους πολιτισμούς εις την άκρην αυτήν της Ευρώπης»⁵⁰. Ο «Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός» συνιστούσε απόρριψη των «ξενότροπων ηθών και εθίμων», αναβάπτιση στις «ωραίες ελληνικές παραδόσεις» και επιστροφή «εις τας αιωνίους πηγάς», συνδυάζοντας τα εκλεκτότερα στοιχεία της αρχαίας κλασικής και της βυζαντινής παράδοσης. Κατά την ομιλία του στην περιφερειακή διοίκηση της ΕΟΝ στα Ιωάννινα στις 13 Ιουνίου 1937 ο Μεταξάς ανέφερε: «Από τώρα πρέπει να είσθε ετοιμασμένοι δι' αυτό που θα κάμετε. Τότε, εσείς, θα ιδήτε τον τρίτον πολιτισμόν, τον ελληνικόν. Ο πρώτος επέρασε και δεν δύνασθε να τον ξανακάμετε σεις, ούτε είναι δουλειά σας. Ήτο πολιτισμός ο οποίος είχε μεγάλο πνεύμα. Του έλειπεν όμως η θρησκευτική πίστις. Ήλθεν ο δεύτερος ελληνικός πολιτισμός (ο Βυζαντινός). Αυτός είναι δυνατόν να μην έκαμε μεγάλα έργα διανοίας. Είχε όμως βαθειά θρησκευτική πίστι. Και τώρα έρχεσθε σεις και θα ανανεώσετε και τους δύο αυτούς πολιτισμούς και από μέσα και από μια βαθειά πολύ θρησκευτικήν πίστιν, θα κοιτάξετε πως θα ατενίσετε τα έργα των μεγάλων προγόνων σας, θάλποντες αυτά από μέσα από την πίστιν την θρησκευτικήν την οποίαν έχετε ως χριστιανοί».⁵¹

Οι συνιστώσες αυτού του πολιτισμού ήταν «Βασιλεύς, Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια» με αξιολογική ιεράρχηση, όπου η Πατρίς, δηλαδή το έθνος αποτελούσε το υπέρτατο αγαθό που περιέκλειε όλα τα άλλα. Η βασιλεία παρέμεινε αδιαφιλονίκητος κεντρικός θεσμός ακόμη και μετά την ενίσχυση της θέσης του Μεταξά το 1938 (βλ. παραπάνω). Η ανέγερση και τα πανηγυρικά αποκαλυπτήρια (9 Οκτωβρίου 1938) των αδριάντων του «Μεγαλομάρτυρος» (sic) Βασιλέως Κωνσταντίνου στο Πεδίον του Άρεως και στη Θεσσαλονίκη (και προτομών του σε άλλες επαρχιακές πόλεις) πιστοποιούν τον ακατάλυτο ηθικό δεσμό που συνέδεε τον Μεταξά με τον εστεμμένο μέντορά του. Στο «σχέδιον Συντάγματος» του Μεταξά (βλ. παραπάνω), το «πρόσωπον του βασιλέως δεν υπάγεται υπό συζήτησιν»⁵². Η θρησκεία εργαλειοποιήθηκε από το Νέον Κράτος για την καταπολέμηση του μαρξιστικού υλισμού μεταξύ των λαϊκών και εργατικών τάξεων. Τον Αύγουστο του 1936 ιδρύθηκε η Αποστολική

Μιχαηλίδης, «Το “Νέον Κράτος” και οι σλαβόφωνοι», στο: Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του* (Αθήνα: Ευρασία, 2009), σσ. 181-190.

⁵⁰ Μ. Πετράκη, *ό.π.*, σ. 241.

⁵¹ Ι. Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, *ό.π.*, τόμ. Α', σσ. 197-198.

⁵² Λ. Μεταξά (επιμ.), *ό.π.*, σ. 9.

Διακονία της Ελλάδος για την «εξύψωσιν του θρησκευτικού φρονήματος του λαού, εντός των απαραφθόρων παραδόσεων της Ορθοδόξου Εκκλησίας», την «τόνωσιν και πρακτικήν εκδήλωσιν του πνεύματος της κοινωνικής ενότητος και αλληλεγγύης» καθώς και τη «συναντίληψιν και καθοδήγησιν της πνευματικής ζωής του εργαζομένου λαού».⁵³

Ο Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός υπερακόντιζε σίγουρα τις παραδοσιακές αξίες. Ο (κατά την Μαρίνα Πετράκη) «εκπολιτιστικός εθνικισμός» του Μεταξά καλλιέργησε (σε υπέρτατο βαθμό) την αντίληψη του εκλεκτού λαού που είχε αποστολή να εκπολιτίσει τον κόσμο και άγγιξε τα όρια του σωβινισμού. Ο Νικολούδης έγραψε στο *Νέον Κράτος*: «Το Έθνος είναι η συνισταμένη όλων των ιδανικών μας [...] η πολιτική μας είναι ιδεαλιστική [...] μαζί με την μορφήν του νέου κράτους, θα εκπηδήση και ο νέος πολίτης Έλλην, που κατά φυσικήν συνέπειαν, θα είναι και ανώτερος άνθρωπος».⁵⁴ Ο Μεταξάς κήρυττε με θέρμη την πίστη του στη διαχρονική λάμψη του ελληνικού πνεύματος, με έμφαση στο πνεύμα της αρχαίας Σπάρτης ως «το καταλληλότερον αρχαίον πρότυπον» (λόγο της απόλυτης πειθαρχίας προς τις αρχές και τις εξουσίες της πολιτείας), αλλά και στον λαϊκό (νεοελληνικό) πολιτισμό. Η γλαφυρότερη απόδοση αυτού του «σπαρτιατικού» ιδεώδους διατυπώθηκε από μια απρόσμενη κατεύθυνση, τον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο σε μια έκδοση του Γραφείου Πνευματικών Υπηρεσιών το 1937: «η δωρική αρετή, η τραχύτητα του ήθους, η ανεξιλέωτη κι αυστηρή εκείνη στρατιωτική αγωγή, που εκμηδένιζε το άτομο [...] και που δεν είχε άλλο σκοπό παρά να δημιουργήσει από τους λιγοστούς Δωριείς του Ευρώτα αρχηγούς λαών, ικανούς και την πατρίδα να διευθύνουν και στους άλλους να δείξουν τη δύναμή τους [...] το πρότυπο της δωρικής αρετής [...] οι Σπαρτιάτες αγωνίστηκαν με την αδάμαστη αρετή τους, για να θεμελιώσουν τη δόξα και το μεγαλείο του τόπου των. Δεν λογάριασαν ούτε τη στέρηση ούτε τον κόπο· ανέβασαν τον ασκητισμό της στρατιωτικής ζωής σε περιωπή κοσμοθεωρίας· υπόταξαν το άτομο στο σύνολο, το ιδιωτικό συμφέρον στο γενικό καλό, τη δίψα της ατομικής επιβίωσης στην ανάγκη της αναδείξεως της χώρας. [...] κατόρθωσαν να δημιουργήσουν το ιδανικό πρότυπο της οργανωμένης πολιτείας και να το παραδώσουν αδιάφθορο στους αιώνες»⁵⁵.

Παρά τα βήματα του μεταξικού καθεστώτος προς έναν «αυταρχικό εκσυγχρονισμό» της νεωτερικότητας, παρόμοιο με αυτόν του υποδείγματος του ιταλικού φασισμού⁵⁶, η οικοδόμηση του φασισμού στη μεταξική Ελλάδα υπήρξε από πολλές απόψεις ατελής και οι

⁵³ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α', αρ. 378 (31 Αυγούστου 1936) σσ. 1971-1972 (Α.Ν. 41).

⁵⁴ Θ. Νικολούδης, «Το Νέον Κράτος», *Το Νέον Κράτος* αρ. 1 (Σεπτέμβριος 1937) σ. 5.

⁵⁵ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Μορφές της ελληνικής γης* (Αθήνα: Γραφείο Πνευματικών Υπηρεσιών, 1937), σσ. 59-61.

⁵⁶ Emilio Gentile, *Φασισμός. Ιστορία και ερμηνεία*, μετ. Ευάγγελος Κατσιφός, Αθήνα: Ασίνη, 2007, σ. 314.

παραδοσιακοί θεσμοί της Εκκλησίας, της θρησκείας και της οικογένειας διατήρησαν ακέραιη την ισχύ και την αυτοτέλειά τους. Ο Μεταξάς κάλεσε εξ αρχής (σε ραδιοφωνική του ομιλία, 10 Αυγούστου 1936) του νέους να σταθούν στο ύψος «της μόνης πραγματικότητας [που είναι] το Ελληνικόν Έθνος» και να αντισταθούν σε νέες ιδέες. Το πολιτικό ύφος του Μεταξά δεν ήταν ριζοσπαστικό, δεν εισήγαγε δραστικά νέους κώδικες αξιών, αλλά αναπαρήγαγε περισσότερο τον ελληνικό συντηρητικό πολιτικό λόγο της προδικτατορικής περιόδου. Σε αντίθεση προς τους ιταλούς φασίστες, που θεωρούσαν την πολιτική από μόνη της ως απόλυτη και υπέρτατη αξία, προχώρησαν σε μια ρητορική «ιεροποίηση της πολιτικής» και επιδίωξαν να αφομοιώσουν ολοκληρωτικά τον άνθρωπο, ψυχή τε και σώματι, στις δομές του φασιστικού Κράτους (περιορίζοντας την παρουσία του καθολικισμού και της βασιλείας –τους παραδοσιακούς θύλακες της συντηρητικής τάξης πραγμάτων), ο Έλληνας δικτάτορας σε λόγο του προς γονείς και δασκάλους (19 Οκτωβρίου 1939) εξήρε την ορθόδοξη ταυτότητα, την «Ελληνική Εκκλησία», το Έθνος και την οικογένεια, η οποία αποτελούσε, κατά τον ίδιο, «το κύτταρον της ελληνικής κοινωνίας». Ενώ οι πρώτοι φαντάζονταν (μεταπλάθοντας τις διδασχές των κοινωνιολόγων Roberto Michels και Vilfredo Pareto) μια κοινωνία οργανωμένη και υποταγμένη σε μια «πολιτική αριστοκρατία», σε μια τάξη σύγχρονων Πλατώνων (που ενσαρκωνόταν στο Gran Consiglio του φασιστικού κόμματος), αυτό δεν θα μπορούσε και των πραγμάτων να συμβεί στην ελληνική περίπτωση, όπου ο Μεταξάς περιβαλλόταν (ηθελημένα) από έναν στενό κύκλο άσημων ή περιορισμένων ικανοτήτων ανθρώπων και τα πάντα εξαρτόνταν από τον ίδιο⁵⁷.

Στα πλαίσια της πολιτιστικής στράτευσης για τα ιδανικά του έθνους περιλαμβανόταν και η πρόθεση για τη δημιουργία μιας αληθινά εθνικής τέχνης. Τον Σεπτέμβριο του 1936 ιδρύθηκε ο Οργανισμός Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης με σκοπό «την μελέτη, προστασία, προαγωγή και διάδοση της Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης», διαμέσω της ίδρυσης αρχείου, μουσείου, βιβλιοθηκών κλπ.⁵⁸. Το περιεχόμενο του Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού απεικονιζόταν εναργέστερα «καλλιτεχνικά» παρά κειμενικά, μέσω δημόσιων θεαματικών τελετών και θεατρinίστικων παραστάσεων που δήλωναν το αρχαίο και το νέο κάλλος του ελληνισμού (με έμφαση στις παραδοσιακές φορεσιές, στη λαϊκή τέχνη και στο δημοτικό τραγούδι). Η πρώτη μεγάλη εκδήλωση αυτής της πρακτικής, που χρησιμοποιούσαν τα ολοκληρωτικά καθεστώτα της Ευρώπης, αφορούσε στην εκατονταετηρίδα του Πανεπιστημίου Αθηνών (18-24 Απριλίου

⁵⁷ Π. Βατικιώτης, *ό.π.*, σσ. 341-343, 350. Πρβλ. Eric J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας, 1914-1991*, μετ. Βασίλης Καπετανγιάννης, Αθήνα: Θεμέλιο, 2004², σ. 156. Emilio Gentile, *The Sacralization of Politics in Fascist Italy*, μετ. Keith Botsford, Harvard University Press 1996, σσ. 153-154. Του ίδιου, *Φασισμός, ό.π.*, σσ. 102, 125, 133, 182-183.

⁵⁸ Εφ. *Καθημερινή*, 4 Σεπτεμβρίου 1936, σ. 3.

1937) και συνοδεύτηκε από την αλληγορική «Επίκλησιν προς την θεάν Αθηνά», μια δραματοποιημένη παγανιστική ιεροτελεστία με προπαγανδιστικά συνδηλούμενα που έλαβε χώρα στον προαύλιο χώρο του Παρθενώνα. Οι κατά καιρούς λαμπαδηδοφορίες της ΕΟΝ, που αντέγραφαν τις ανάλογες τελετουργίες των φασιστικών και ναζιστικών νεολαιών, εντάσσονται σε αυτό το ρεύμα μυστικοποίησης του καθεστώτος. Η εικόνα όμως του εκλεκτού λαού δεν προωθήθηκε μεθοδικά και δεν αποτέλεσε έκφραση ενός επιθετικού, αλλά ενός αμυντικού εθνικισμού για την τόνωση της αυτοπεποίθησης του ελληνικού λαού στους δύσκολους καιρούς που διένυε. Μιλώντας προς τον λαό των Ιωαννίνων στις 13 Ιουνίου 1937 ο Μεταξάς τόνισε ότι «πρώτον σας έκαμα να αισθάνεσθε με υπερηφάνειαν ότι είσθε Έλληνες»⁵⁹.

Αυτός ο πολιτισμικός στόχος, που ήταν από τους κυριότερους του καθεστώτος και ιδιαίτερα της ΕΟΝ, δεν αποσαφηνίστηκε ποτέ με ακρίβεια και παρέμεινε περισσότερο ένα ακατέργαστο και ανολοκλήρωτο σχέδιο με μακρινή προοπτική. Καταφανής ήταν ο έντονος ιδεαλισμός του και η αυστηρή αφοσίωσή του στο Έθνος και η υπακοή του στο Κράτος, το οποίο υποτίθετο ότι θα έδινε στο άτομο μεγαλύτερη αλλά πειθαρχημένη ελευθερία. Ο ολοκληρωτισμός ήταν το απώτατο ιδανικό του καθεστώτος. Ιδεώδες του μεταξικού καθεστώτος ήταν η «πειθαρχουμένη ελευθερία»: σύμφωνα με τον Νικολούδη, το Νέον Κράτος ήθελε «Έλληνας πειθαρχημένους», διότι αποτελούσε «μόνιμον καθεστώς πειθαρχίας και τάξεως, μέσα εις το οποίον προηγείται το κράτος και έπεται ο πολίτης». Η οργανική του αντίληψη του Μεταξά (σχεδόν αποκλειστικού σχεδιαστή της ιδεολογικής συγκρότησης του καθεστώτος) για το Κράτος ως «ζωντανού οργανισμού» απέρρευε από τις κολλεκτιβιστικές ιδέες της περιόδου, οι οποίες ευαγγελίζονταν την ταξική ειρήνη και συναδελφικότητα. Το άτομο θα έπρεπε να συγχωνευθεί με το Έθνος και η προσωπική του θέληση να υποταχθεί σε αυτήν του Κράτους. Τα πάντα θα αποτελούσαν τμήμα του Κράτους, μέσω του οποίου και μόνο θα εκφραζόταν η συλλογική βούληση του ελληνικού Έθνους και όλες οι πτυχές της δημόσιας ζωής (εκπαίδευση, διάνοηση, Εκκλησία, νεολαία κλπ.). Η Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών, που ιδρύθηκε το 1938 για την «προαγωγή των Ελληνικών Γραμμάτων και της Ελληνικής Τέχνης», είχε ως σκοπό τη συγκέντρωση υπό τη δικαιοδοσία της όλων των αναγνωρισμένων σωματείων και ενώσεων των λογοτεχνών και καλλιτεχνών. Βάσει του ιδρυτικού της νόμου, στη Στέγη συστεγάστηκαν α) η Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών, β) η Ένωσις Σωματείων Εικαστικών Τεχνών, και γ) η Ένωσις Ελλήνων Μουσουργών.⁶⁰ Η ίδρυση

⁵⁹ Ι. Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, ό.π., τόμ. Α', σ. 192.

⁶⁰ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α', αρ. 175 (29 Απριλίου 1938) σσ. 1061-1063 (Α.Ν. «περί ιδρύσεως εν Αθήναις Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών»).

του Οργανισμού Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων (ΟΕΣΒ) το 1937 καθιέρωνε το κρατικό μονοπώλιο στην έκδοση και διάθεση των διδακτικών συγγραμμάτων.⁶¹

Η πολιτική στον πολιτιστικό τομέα

Σε πνευματικό επίπεδο, καινοτομία αποτέλεσε η στροφή του μεταξικού καθεστώτος προς τη δημοτική γλώσσα. Ο ίδιος ο Μεταξάς χρησιμοποιούσε στους λόγους του μια απλουστευμένη, πλήρως κατανοητή από τον λαό γλώσσα και προέτρεπε τους νέους συγγραφείς να γράφουν στη γλώσσα «εις την οποίαν ο μέγας ποιητής Σολωμός έγραψε τον Εθνικόν ύμνον». Η προσπάθεια να καλλιεργηθεί και να καθιερωθεί η δημοτική χαρακτηρίστηκε από τον Μεταξά «προσπάθεια κατ' εξοχήν εθνική και λαϊκή» και, μεταξύ άλλων, ήταν αποτελεσματικό εργαλείο για την αφομοίωση των ξενοφώνων. Τον Αύγουστο του 1936 (Α.Ν. 40) η χρήση της δημοτικής διευρύνθηκε στις τέσσερεις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου και το 1939 (Α.Ν. 1644) επεκτάθηκε και στις δύο τελευταίες. Τη στροφή αυτή συμπύκνωνε η τοποθέτηση του δημοτικιστή λογοτέχνη και δημοσιογράφου Κωστή Μπαστιά (εκδότη των *Ελληνικών Γραμμάτων* και συνεργάτη του Αλέξανδρου Δελμούζου) στη θέση του γενικού διευθυντή Γραμμάτων και Καλών Τεχνών του Υπουργείου Παιδείας. Η ίδρυση του ΟΕΣΒ (προδρόμου του ΟΕΔΒ) σκόπευε να καταπολεμήσει την κερδοσκοπία «κάποιων βιβλιοκαπήλων» και τη διάθεση των σχολικών βοηθημάτων στους μαθητές «εις φθηνάς τιμάς». Στις 28 Νοεμβρίου 1938 ο Μεταξάς ανέλαβε ο ίδιος προσωπικά το υπουργείο Παιδείας και στις 14 Δεκεμβρίου όρισε μια επιτροπή υπό τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη (καθηγητή της γλωσσολογίας στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης) για τη σύνταξη του τόμου Β΄ της νεοελληνικής γραμματικής για τους εκπαιδευτικούς λειτουργούς –η *Νεοελληνική γραμματική* της δημοτικής τυπώθηκε τον Ιούνιο του 1941.⁶² Τα πολιτικά συνδηλούμενα αυτής της κίνησης υποδηλώνονταν στον τόμο Α΄, ο οποίος συνιστούσε την *Ιστορική Εισαγωγή* της γραμματικής: «το κράτος πρέπει να μιλήσει στο λαό με τη γλώσσα του και μόνο με αυτή είναι δυνατό να τον μορφώσει». Η «νέα κοινή» θα γινόταν «όργανο ενός νέου πολιτισμού ελληνικού». Η «μητρική γλώσσα των νέων Ελλήνων» θα γινόταν, «κατάλληλα καλλιεργημένη, άξιο όργανο ενός νεοελληνικού πολιτισμού». Το «νέο γλωσσικό ιδανικό» του μεταξικού καθεστώτος επαγγελλόταν «ένα άνθισμα νεοελληνικού πολιτισμού [...] ελληνικού πολιτισμού πρωτότυπου» (δηλαδή του Τρίτου Ελληνικού) και θα στοιχειοθετούσε «την ορμή και τη

⁶¹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α΄, αρ. 469 (19 Νοεμβρίου 1937) σσ. 3017-3019 (Α.Ν. 952 «περί ιδρύσεως Οργανισμού Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων»).

⁶² Μανόλης Α. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική (της δημοτικής)* (εν Αθήναις: ΟΕΣΒ, 1941), σ. 445.

θέληση του έθνους για μια πραγματική αναγέννηση».⁶³ (Στον δεύτερο τόμο, του 1941, αυτές οι αναφορές στην κοινή γλώσσα, ως γλωσσικό «όργανο ενός νέου πολιτισμού ελληνικού», απαλείφθηκαν από τα Προλεγόμενα και την Ιστορική Εισαγωγή, οι οποίες συντάχθηκαν εκ νέου από τον Τριανταφυλλίδη: *Νεοελληνική Γραμματική (της δημοτικής)*, ό.π., σσ. λ-λα΄.

Πέρα από τις πολιτικές συνδηλώσεις, η εκπαιδευτική και πολιτισμική πολιτική του καθεστώτος είχε και ουσιαστικό καλλιτεχνικό αντίκρισμα. Ο Μεταξάς, ένας ιδιαίτερα καλλιεργημένος άνθρωπος, τοποθέτησε το θέατρο «εις την πρώτην γραμμήν του κυβερνητικού ενδιαφέροντος» και επιδίωξε «μίαν γενικωτέραν καλλιτεχνικήν αφύπνησιν» των «ευρυτέρων μαζών του λαού».⁶⁴ Συμμετείχε ενεργά στην ανάπτυξη της θεατρικής τέχνης (αυτοτελώς αλλά και ως προπαγανδιστικού εργαλείου) και έλαβε μια σειρά μέτρων ώστε το θέατρο να πλησιάσει περισσότερο τον λαό. Στις 14 Μαΐου 1938 θεμελιώθηκε το Βασιλικό Θέατρο της Θεσσαλονίκης και στις 8 Δεκεμβρίου 1939 ανακοινώθηκε η ίδρυση του Λυρικού Θεάτρου Αθηνών (της σημερινής Εθνικής Λυρικής Σκηνής): ενισχύθηκε οικονομικά το Βασιλικό Θέατρο της Αθήνας (το οποίο τέθηκε υπό τη γενική διεύθυνση του Κ. Μπαστιά), επιχορηγήθηκε αδρά ο θίασος της Μαρίκας Κοτοπούλη, καθιερώθηκαν για πρώτη φορά παραστάσεις αρχαίου ελληνικού δράματος στο θέατρο της Επιδαύρου και συστηματοποιήθηκαν αυτές στο Ωδείο Ηρώδου του Αττικού, και συστήθηκαν περιοδεύοντες θίασοι (το «Άρμα Θέσπιδος») – τμήματα του Βασιλικού Θεάτρου, τα οποία θα διέδιδαν την τέχνη στις πιο απόμακρες περιοχές της χώρας. Η Εργατική Εστία επιδοτούσε τα εργατικά εισιτήρια για καλλιτεχνικές παραστάσεις και απέκτησε μάλιστα δικό της θέατρο στον Πειραιά για την ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου των εργατών. Στις 19 Δεκεμβρίου 1938 εγκαινιάσθηκε από τον Μεταξά η Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών,⁶⁵ την οποία είχε εμπνευστεί ο Παντελής Πρεβελάκης, ως κέντρο «προς διοργάνωσιν διαλέξεων, εκθέσεων, συναυλιών, εορτών εν γένει και άλλων καλλιτεχνικών εκδηλώσεων» και ως εντευκτήριο συνάντησης λογοτεχνών και καλλιτεχνών (βλ. παραπάνω, άρθρο 2 του ιδρυτικού νόμου). Η καλλιτεχνική έκφραση δεν αφέθηκε ωστόσο απολύτως ελεύθερη. Με τον Α.Ν. 446 «περί θεάτρου» της 25 Ιανουαρίου 1937 θεσπίστηκαν αυστηρές ρυθμίσεις (ο σεβασμός προς τα δημόσια ήθη και η απαγόρευση εκφοράς κομμουνιστικών και άλλων ανατρεπτικών ιδεών). Το 1937 έγιναν περικοπές στην παράσταση της *Αντιγόνης* του Σοφοκλή, ενώ η διδασκαλία του *Επιτάφιου* του Περικλέους στα σχολεία απαγορεύτηκε (λόγω των δημοκρατικών του διδαχών).

⁶³ Μανόλης Α. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική*, τόμ. Α΄ (*Ιστορική Εισαγωγή*) (Αθήνα: Οίκος Δημητράκου, 1938), σσ. 9, 163, 167-169.

⁶⁴ Εφ. *Καθημερινή*, 16 Σεπτεμβρίου 1936, σ. 3 και 26 Σεπτεμβρίου 1936, σ. 1.

⁶⁵ Εφ. *Καθημερινή*, 20 Δεκεμβρίου 1936, σ. 1.

Οικονομικά και κοινωνικά πρότυπα

Σε επίπεδο κοινωνικής πολιτικής, διάχυτος ήταν ο πηγαίος λαϊκισμός του Μεταξά και το εξαρχής ενδιαφέρον του για τις κατώτερες και φτωχότερες κοινωνικές τάξεις, του εργάτες και τους αγρότες: «Εκ των πρώτων μελημάτων της Κυβερνήσεως θα είναι η εφαρμογή της κοινωνικής της πολιτικής, ήτις αποβλέπει εις την ηθικήν και υλικήν ενίσχυσιν της εργατικής και αγροτικής τάξεως και γενικώς των πενεστέρων τάξεων».⁶⁶

Η λαϊκή προσφώνηση «μπαρμπα-Γιάννη» αυτό ακριβώς το πολιτικό μήνυμα ήθελε να αποδώσει. Ο Μεταξάς χαρακτήριζε τον εργάτη και τον αγρότη «στυλοβάτες» του καθεστώτος. Οι ομιλίες του περιείχαν αντιπλουτοκρατικές αιχμές (για φοροδιαφυγή, αισχροκέρδεια και πολιτικό καιροσκοπισμό μίας «μερίδος της Αθηναϊκής κοινωνίας, η μερίς εκείνων οι οποίοι είχαν υφαρπάσει όλα τα πόστα, κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά και καθισμένοι και ζώντας εις τας Αθήνας εξεμύζων από πάσης απόψεως, χωρίς να τής προσφέρουν τίποτε»⁶⁷) και περιστασιακά ο ίδιος καταφερόταν κατά των «λυμεώνων του ελληνικού πλούτου».⁶⁸ Ο Μεταξάς κήρυξε ότι «αι εργατικά τάξεις των Αθηνών, αι τάξεις των δουλευτάδων, αυταί αι τάξεις, όλαι αι τάξεις αι καθαρώς λαϊκαί, είναι αποφασισμένοι με κάθε τρόπον να υποστηρίξουν το Κράτος της 4ης Αυγούστου».⁶⁹ Η πολιτική έκφραση της συμπάθειάς του προς τους αγρότες και τους εργάτες απέκτησε θεσμικό χαρακτήρα: την 1η Ιουλίου 1937 αναγορεύτηκε «Πρώτος Αγρότης» (και «Αρχηγός του Αγροτικού Κόσμου») και λίγο αργότερα (14 Αυγούστου) «Πρώτος Εργάτης» –ανάλογους τίτλους είχαν λάβει νωρίτερα ο Walther Darré (*Reichsbauernführer*), υπουργός Γεωργίας της ναζιστικής Γερμανίας (1933-42), και ο ίδιος ο Χίτλερ (*Führer der deutschen Arbeiterschaft*). Το 1937 η τελευταία εβδομάδα του Απριλίου καθιερώθηκε ως «Εβδομάς Εργατικής Αμίλλης» και η πρώτη Μαΐου ως «Ημέρα Εορτασμού της Εργασίας»⁷⁰.

Ο Μεταξάς έθεσε ως στόχο του την εφαρμογή ενός εκτεταμένου προγράμματος κοινωνικής πρόνοιας και ενίσχυσης των ασθενέστερων οικονομικά κοινωνικών στρωμάτων. Αυτός ήταν και ένας πρακτικός τρόπος να ενισχύσει την πάντοτε ελλειμματική νομιμοποίηση του καθεστώτος του. Το 1936 κυρώθηκαν και εφαρμόστηκαν οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας (που υπογράφηκαν την 12 Αυγούστου 1936 «υπό της Κυβερνήσεως και των Αντιπροσώπων των εργοδοτικών και εργατικών οργανώσεων της Χώρας»), οι οποίες, επέχοντας «ισχύν Νόμου», καθόριζαν «κατώτατο όριο μισθών των ιδιωτικών υπαλλήλων»

⁶⁶ Εφ. *Καθημερινή*, 7 Αυγούστου 1936, σ. 5.

⁶⁷ Ι. Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, ό.π., τόμ. Α', σ. 202.

⁶⁸ Ό.π., τόμ. Β' (1939-1941), σ. 84.

⁶⁹ Ό.π.

⁷⁰ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α', αρ. 135 (9 Απριλίου 1937) σσ. 395-396 (Α.Ν. 606).

και ελάχιστο «ημερομίσθιο εργατών βιομηχανίας»⁷¹ (ο νόμος αυτός αντικατέστησε πλήρως τον αντίστοιχο νόμο που είχε θεσπίσει πρώτη η δικτατορική κυβέρνηση Γ. Κονδύλη στις 16 Νοεμβρίου 1935). Το ίδιο έτος η μέριμνα της Εργατικής Εστίας (ίδρ. 1931) επεκτάθηκε και στη «μετά την εργασίαν ψυχαγωγίαν των εργατών» και στην «εξασφάλισιν στέγης εις αυτούς»⁷², και το οκτάωρο εργασίας (ημερησίως) και το 48ωρο (εβδομαδιαίως) επεκτάθηκαν σχεδόν σε όλους τους κλάδους της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας⁷³. Το καθεστώς Μεταξά έθεσε σε εφαρμογή τον παλαιότερο νόμο 6298 «περί κοινωνικών ασφαλίσεων» (ΦΕΚ 346/10 Οκτωβρίου 1934) της κυβέρνησης Π. Τσαλδάρη (με συντάκτη τον τότε υπουργό Εθνικής Οικονομίας Γεώργιο Πεσμαζόγλου) και την 1η Δεκεμβρίου 1937 ξεκίνησε επίσημα στην πρωτεύουσα η λειτουργία του Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων (ΙΚΑ). Σύμφωνα με τον ίδιο τον Μεταξά, μέχρι τις 31 Μαΐου 1939 οι άμεσα ή έμμεσα ασφαλισθέντες στο ΙΚΑ ανέρχονταν σε 759.000 –στη πραγματικότητα οι άμεσα ασφαλισμένοι δεν πρέπει να υπερέβαιναν τους 350.000⁷⁴. Τον Οκτώβριο του 1939 ιδρύθηκε στον Πειραιά η «Εργατική Οργάνωσις Μετακινήσεως και Προστασίας Ανέργων» (πρόδρομος του ΟΑΕΔ) για την παροχή επιδομάτων ανεργίας και, σε συνεργασία με τα κατά τόπους Γραφεία Εργασίας, τη μετακίνηση ανέργων προς εύρεση εργασίας.⁷⁵ Τα νομοθετήματα αυτά δεν τέθηκαν όλα σε πλήρη ισχύ στη διάρκεια της διακυβέρνησης Μεταξά, αλλά έθεσαν ορισμένα θεμέλια για μια πιο ολοκληρωμένη κοινωνική πολιτική. Αφετέρου, η αναγκαστική διαιτησία μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων κατέλυε το δικαίωμα της απεργίας και των συνδικαλιστικών ελευθεριών. Η κοινωνική μέριμνα του Μεταξά συνδυαζόταν (και κεφαλαιοποιείτο) πολιτικά με τον πατερναλισμό του. Η προσφώνησή του από το κοινό και ιδίως τα μέλη της ΕΟΝ ως «πατέρα», το χειροφίλημα ως κυβερνητική πρακτική (στάση που τηρούσε και στην οικογένειά του) και η επίκλησή του προς τους εργάτες «παιδιά μου» στοιχειοθετούσαν ένα ιδεολογικό πλέγμα, το οποίο προσέδιδε επίφαση νομιμότητας στο καθεστώς.

Το κοινωνικο-οικονομικό μοντέλο που είχε υπ' όψιν του ο Μεταξάς ακολουθούσε κατεξοχήν το γερμανικό μοντέλο του «κρατικού σοσιαλισμού» του Adolph Wagner (1835-1917) και των «από καθέδρας (ή ακαδημαϊκών) σοσιαλιστών» οικονομολόγων της Νέας

⁷¹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α', αρ. 391 (7 Σεπτεμβρίου 1936) σ. 2045 (Α.Ν. «περί κυρώσεως Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας»).

⁷² *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α', αρ. 440 (6 Οκτωβρίου 1936) σ. 2316 (Α.Ν. 199 «περί τροποποιήσεως εργατικών τινών νόμων»).

⁷³ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α', αρ. 368 (24 Αυγούστου 1936) σσ. 1889-1990 (Βασιλικό Διάταγμα «περί επεκτάσεως των περί οκταώρου διατάξεων και εις άλλας κατηγορίας βιομηχανιών και βιοτεχνιών»).

⁷⁴ Για τις κοινωνικές ασφαλίσεις επί Μεταξά βλ. γενικά Αντώνης Ι. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών* (Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας Εμπορικής Τράπεζας Ελλάδος, 1993), σσ. 508-539.

⁷⁵ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α', αρ. 419 (2 Οκτωβρίου 1939) σσ. 2729-2730.

Ιστορικής Σχολής (με πρωταγωνιστή τον Gustav Schmoller). Η Νέα Ιστορική Σχολή της οικονομικής επιστήμης είχε άλλωστε επηρεάσει, κατά τις τρεις προηγούμενες δεκαετίες, την ελληνική οικονομική σκέψη, οι σπουδαιότεροι εκπρόσωποι της οποίας (Αλέξανδρος Διομήδης, Κυριάκος Βαρβαρέσος, Ξενοφών Ζολώτας κλπ.) είχαν ολοκληρώσει τις σπουδές του στην αυτοκρατορική Γερμανία. Ο «φιλολαϊκός απολυταρχισμός» του καθεστώτος (χαρακτηρισμό που χρησιμοποιεί ο Παναγιώτης Βατικιώτης) ενσωματώνει ακριβώς τις ιδέες του Wagner. Ο «κρατικός σοσιαλισμός» είχε, υπό την ζύμωσή του με νεορομαντικές οικονομικές ιδέες, μετουσιωθεί από τους εθνοσοσιαλιστές της Γερμανίας σε μια *volkswirtschaft* της αλληλεγγύης που, με έντονη παρέμβαση του κράτους, θα πρόσφερε ευημερία σε όλο τον γερμανικό λαό/έθνος. Δεν συνέβη το ίδιο στην Ελλάδα. Η πολιτική της αυτάρκειας και ο οικονομικός εθνικισμός (δασμολογική προστασία, ποσοτώσεις εισαγωγών, συμφωνίες *clearing* κλπ.) είχαν εισαχθεί εξ ανάγκης στην Ελλάδα το 1932 λόγω των επιπτώσεων της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Στις 25 Νοεμβρίου 1939 ο Μεταξάς έδωσε ενώπιον του Εμποροβιομηχανικού Επιμελητηρίου των Αθηνών τις ακόλουθες εξηγήσεις: «Ήδη ο οικονομικός ανταγωνισμός και προ του πολέμου, προοιμιάσας την εισαγωγήν εις τον πόλεμον, ήτο και αυτός ένα είδος πολέμου, ο οποίος εξηνάγκασε πολλά των εθνών, τα περισσότερα, να εισέλθουν εις την αρχήν της αυταρκειάς. Βέβαια, η αρχή της αυταρκειάς, επιστημονικώς εξεταζομένη, δεν έχει απολύτως κανένα νόημα, ούτε και καμίαν αξίαν, αλλά τι ηδύνατο να κάμη ένας λαός την στιγμήν κατά την οποίαν οι διάφοροι λαοί, και οι πέριξ αυτού και μεγαλύτεροι, εισήγον την αρχήν αυτήν εις την οικονομικήν των ζωήν. Ούτως ευρέθημεν και ημείς, μολονότι δι' ημάς τους Έλληνας η αρχή της αυταρκειάς μάς ήτο απολύτως ασύμφορος, ευρέθημεν και ημείς ηναγκασμένοι να εισέλθωμεν εις τον κύκλον αυτόν».⁷⁶

Η «διευθυνομένη οικονομία» που ισχυριζόταν εφαρμόζε το μεταξικό καθεστώς, παρόλο τον κρατικό παρεμβατισμό της, δεν οδήγησε ούτε σε συνεταιριστικό κράτος (όπως π.χ. προέβλεπε η *Carta del Lavoro* του 1927 στην Ιταλία) ούτε σε πλήρη υιοθέτηση του γερμανικού δόγματος της αυτάρκειας, αλλά μέχρι το ξέσπασμα του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου άφηνε περιθώρια στην ελεύθερη οικονομία.⁷⁷ Στη συνέντευξή του στον *Λαϊκό Παρατηρητή* (ό.π.) ο Μεταξάς είχε εξαγγείλει ότι «το νέον Κράτος θα είναι συντεχνιακόν. Θα δημιουργηθώσιν οργανώσεις εργοδοτών και εργοληπτών εις έκαστον νομόν», αλλά η εξαγγελία του αυτή ποτέ δεν υλοποιήθηκε. Το «νέον αντικοινοβουλευτικόν Κράτος»

⁷⁶ Φ. Βρανάς, *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 782.

⁷⁷ Για την οικονομική σκέψη στην Ελλάδα την περίοδο της κυβέρνησης της 4η Αυγούστου βλ. Μιχάλης Μ. Ψαλιδόπουλος, *Πολιτική Οικονομία και Έλληνες Διανοούμενοι. Μελέτες για την ιστορία της οικονομικής σκέψης στη σύγχρονη Ελλάδα* (Αθήνα: Τυπωθήτω, 1999), σσ. 115-116, 122-135, 154-167.

επιδίωκε μακροπρόθεσμα την «αναδιοργάνωσιν της κοινωνικής και πολιτικής ζωής επί τη βάσει του δόγματος της συνεργασίας και αλληλεγγύης των τάξεων»⁷⁸. Ο Μεταξάς και συνεργάτες του είχαν οραματιστεί την κολλεκτιβιστική οργάνωση της κοινωνίας και την «εθνική» κορπορατιστική οργάνωση της εργασίας (τη συγκρότηση ενός νέου συστήματος οριζόντιας αντιπροσώπευσης, το Μέγα Συμβούλιο Εθνικής Εργασίας και τη Συνέλευση των Επαγγελματιών). Η σύσταση υφυπουργείου Συνεταιρισμών υπαγομένου απευθείας «παρά τω Προέδρω της Κυβερνήσεως» το 1939 υποδηλώνει αυτήν την πρόθεση επέκτασης του συντεχνιακού συστήματος σε όλους τους τομείς της οικονομικής ζωής και σε όλες τις επαγγελματικές κατηγορίες «πάσης φύσεως και πάσης μορφής»⁷⁹. Το πρόγραμμα όμως αυτό εφαρμόστηκε πειραματικά μόνο στον τομέα της γεωργίας (στους γεωργικούς συνεταιρισμούς και στους Οίκους του Αγρότη). Όπως δήλωσαν οι νομικοί ερμηνευτές της «Μεταβολής της 4ης Αυγούστου» Νικόλαος Κούμαρος και Γεώργιος Μαντζούφας, «θα υπάρξει ταξική εκπροσώπησης του λαού, τουτέστι των οργανωμένων ομάδων και επαγγελματικών οργανώσεων», αλλά «αν το Κράτος της 4ης Αυγούστου πρόκειται ή ου να εξελιχθή εις Συντεχνιακόν, είναι άδηλον»⁸⁰. Η εφαρμοσθείσα οικονομική πολιτική της περιόδου 1936-41 (βλ. και το επόμενο κεφάλαιο σχετικά με την οικονομική ιστορία της περιόδου) έχει χαρακτηριστεί ως νεομερκαντιλιστική, ανάλογη με αυτήν που εφαρμόζαν τότε τα κοινοβουλευτικά κράτη της Ευρώπης, παρά ως *völkisch*. Η 4η Αυγούστου 1936 δεν συνιστούσε πρακτικά κάθετη τομή με το παρελθόν ούτε διαφοροποίηση από την κυρίαρχη στην Ελλάδα οικονομική σκέψη. Ο μόνος κύκλος οργανικών διανοουμένων του καθεστώτος που προπαγάνδιζε σταθερά το συντεχνιακό πρότυπο οργάνωσης της οικονομίας και την οικονομική αυτάρκεια ήταν ο κύκλος του καθηγητή (της Εφηρμοσμένης Οικονομικής στην ΑΣΟΕΕ) Ιωάννη Τουρνάκη (το «Ανώτερον Φροντιστήριον Εφηρμοσμένων Οικονομικών Επιστημών») μέσα από τις στήλες της *Νέας Πολιτικής* (1937-40). Στον κύκλο αυτό συμμετείχαν αρκετοί νέοι διανοούμενοι (όπως ο αγροτιστής Κωνσταντίνος Καραβίδας, τμηματάρχης του Υπουργείου Γεωργίας), αλλά οι απόψεις τους δεν εύρισκαν πλήρη ανταπόκριση από τον Μεταξά.

Στον τομέα της γεωργίας, το καθεστώς Μεταξά, στα πλαίσια της λεγόμενης «διευθυνομένης γεωργίας», μερίμνησε εντατικά για τη βελτίωση της θέσης των αγροτών, τη συγκράτηση των καλλιεργητών στους αγρούς και τη συγκρότηση μιας συντηρητικής αγροτικής τάξης. Τον Μάρτιο του 1938 ιδρύθηκε (στη θέση της «Πανελληνίου

⁷⁸ Γρ. Μπάμιας, «Οι αγρόται εις το Νέον Κράτος», *Το Νέον Κράτος*, αρ. 10, Ιούνιος 1938, σ. 662.

⁷⁹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α', αρ. 350 (31 Αυγούστου 1939) σ. 2349 (Α.Ν. 1929).

⁸⁰ Ν. Δ. Κούμαρος και Γ. Α. Μαντζούφας, «Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί του Νέου Κράτους», *Το Νέον Κράτος* αρ. 11 (Ιούλιος 1938) σ. 818.

Συνομοσπονδίας Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών») η «Εθνική Συνομοσπονδία Γεωργικών Συνεταιρισμών της Ελλάδος» (ΕΣΣΕ), η οποία τέθηκε υπό την «άμεσον εποπτείαν του προέδρου της Κυβερνήσεως» και κατέστη «η ανωτάτη και καθολική Οργάνωσις όλων εν γένει των Συνεταιριστικών Οργανώσεων της Χώρας». Η κεντρική αναδιοργάνωση του συνεταιριστικού κινήματος και η ενίσχυση της θέσης «του Κράτους, ώστε τούτο να δύναται να επιδρά αμεσώτερον επί των κατευθύνσεών» του, μετέτρεπε τους γεωργικούς συνεταιρισμούς κυριολεκτικά σε «Όργανον του Κράτους» (sic). Η «παρέμβασις του Κράτους» ακολουθούσε δεδηλωμένα ως παράδειγμα τη Γερμανία και προέβλεπε ως δικαιολογία (στο κείμενο του νόμου) «την εξύψωσιν του βιωτικού επιπέδου της γεωργικής τάξεως»⁸¹. Ο Μπάμπης Αλιβιζάτος παρομοίασε την ΕΣΣΕ με «ένα μεγάλο σχολείο, εις το οποίον διδάσκεται την συνεργασίαν και την πειθαρχίαν ο κόσμος, η Τάξις, που οργανούται συντεχνιακώς»⁸². Όπως εξήγησε ο Μεταξάς σε λόγο του κατά τα εγκαίνια της Σχολής Συνεταιριστών της ΑΣΟΕΕ (1 Δεκεμβρίου 1938), η εφαρμογή της «ιδέας του συνεταιρισμού» (δηλ. του κορπορατισμού) ξεκίνησε από τον αγροτικό κόσμο, διότι αποτελούσε το κατώτερο κοινωνικό στρώμα της κοινωνικής πυραμίδας, από το οποίο «προέρχεται όλος ο όγκος της πυραμίδος έως την κορυφήν». Ο Μεταξάς εξέφρασε την πίστη του στο «συνεταιριστικό δόγμα» υπογράμμισε ότι «η ελευθερία μας πραγματικώς είναι πολύ περιορισμένη» και ότι «όλο το Έθνος μοιραίως αποτελεί ένα τεράστιον συνεταιρισμόν», αλλά παραδέχθηκε ότι «απέχουμε πολύ» από τη συνεταιριστική οργάνωση «του εθνικού συνόλου εν γένει»⁸³. Τον Νοέμβριο του 1938 θεσπίστηκε η ίδρυση (αρχικά στις πρωτεύουσες εκάστου Νομού) των «Οίκων του Αγρότου», οι οποίοι αντικατέστησαν τα Γεωργικά Επιμελητήρια και είχαν ως σκοπό «την επαγγελματικήν και πνευματικήν διαπαιδαγώγησιν και διαφώτισιν της αγροτικής τάξεως και την στενήν μετά του Κράτους συνεργασίαν και την εφαρμογήν τής υπό του Υπουργείου Γεωργίας χαρασσομένης εκάστοτε Γεωργικής Πολιτικής»⁸⁴. Οι «Οίκοι του Αγρότου» θα συνιστούσαν (σύμφωνα με τον Μεταξά) τους «μαχητικούς πυρήνες» οι οποίοι θα μετέδιδαν στην ύπαιθρο «τας αρχάς και το πνεύμα του Κράτους της 4ης Αυγούστου» και θα γίνονταν η «μαχητική πρωτοπορία» που θα δημιουργούσε το «καλλίτερον Γεωργικόν Μέλλον» της χώρας⁸⁵. Η αγροτική πολιτική της κυβέρνησης Μεταξά δεν εξαντλείτο σε

⁸¹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α', αρ. 118 (28 Μαρτίου 1938) σσ. 725-729 (Α.Ν. 1154 «περί κεντρικής οργανώσεως των Γεωργικών Συνεταιρισμών της Ελλάδος»).

⁸² Μπάμπης Αλιβιζάτος, *Γεωργικοί συνεταιρισμοί και συντεχνιακή οργάνωσις* (Αθήναι: χ.ε., 1939), σσ. 18-21.

⁸³ Εφ. *Καθημερινή*, 2 Δεκεμβρίου 1938, σσ. 5-6.

⁸⁴ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α', αρ. 440 (26 Νοεμβρίου 1938) σσ. 2887-2893 (Α.Ν. 1481 «περί ιδρύσεως Οίκων του Αγρότου»). Εφ. *Αγροτικόν Μέλλον* αρ. 1 (26 Νοεμβρίου 1938) σσ. 2, 8 και αρ. 29 (10 Ιουνίου 1939) σ. 2.

⁸⁵ Εφ. *Αγροτικόν Μέλλον*, 11 Μαρτίου 1939, σσ. 1-2. Ι. Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις, ό.π.*, τόμ. Β', σσ. 37-45.

προπαγανδιστικές ρητορείες, αλλά προχώρησε στη λήψη πρακτικών μέτρων για τη στήριξη των γεωργών. Από τις βασικότερες σχετικές ενέργειες του καθεστώτος ήταν το χρεωστάσιο των αγροτικών οφειλών προς τους ιδιώτες πιστωτές: ο Α.Ν. 677 «περί ρυθμίσεως χρεών» της 14 Μαΐου 1937 διέγραφε όλους τους καθυστερούμενους τόκους για ιδιωτικά χρέη συναφθέντα προ της 1ης Ιανουαρίου 1935 και θέσπιζε την εξόφληση του κυρίου κεφαλαίου σε δώδεκα ετήσιες δόσεις με τόκο 3%. Η δικτατορία Μεταξά εργάστηκε επίσης για την ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης (τη διανομή γης στους ακτήμονες), την εκτέλεση εγχειοβελτιωτικών έργων, την επέκταση της καλλιεργούμενης γης (με αποξηράνσεις ελών κλπ.), την απόδοση στη γεωργία νέων εδαφών τα οποία έως τότε παρέμεναν ακαλλιεργήτα και την προαγωγή της εντατικής επιστημονικής καλλιέργειας, ιδίως σε σιτηρά. Σύμφωνα με τον Μπάμπη Αλιβιζάτο, κατά την τριετία 1936-38 οι καλλιεργούμενες εκτάσεις της χώρας αυξήθηκαν κατά περίπου 2.740.000 στρέμματα, δηλαδή κατά 15% επί του συνόλου των εδαφών που καλλιεργούνταν προηγουμένως. Η μεταξική δικτατορία κατάργησε επίσης τον φόρο στην παραγωγή ελαιολάδου και ορισμένων ελαιωδών προϊόντων (Νοέμβριος 1938) και εντατικοποίησε τον αγροτικό εποικισμό σε χέρσες εκτάσεις των παραμεθόριων περιοχών της Μακεδονίας.

Συμπεράσματα

Η δικτατορία του Μεταξά ήταν γέννημα της «εποχής των δικτατόρων» στην Ευρώπη. Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου όμως ποτέ δεν έφθασε στο ώριμο στάδιο του φασισμού και μέχρι το 1941 δεν είχε συγκροτήσει μια συνεκτική καθεστωτική ιδεολογία και συντεχνιακή δομή. Η πλήρης απουσία ενός μαζικού κινήματος ή κόμματος ήταν η πλέον καθοριστική ειδοποιός διαφορά του μεταξικού Νέου Κράτους από τα ολοκληρωτικά καθεστώτα. Το αυταρχικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου ήταν μια φασίζουσα (και φασιστοειδής) δικτατορία με ολοκληρωτικές τάσεις, χωρίς (κατά τη διατύπωση του ίδιου του Μεταξά στο ημερολόγιό του το 1941) «διαίτερο κόμμα να κυβερνά», η οποία προσομοίαζε περισσότερο προς τις βασιλικές δικτατορίες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Ιβηρικής Χερσονήσου παρά προς το ιταλικό φασιστικό και το εθνικοσοσιαλιστικό μοντέλο.⁸⁶ Ο Μεταξάς, αντίθετα προς τους αδύναμους αυλικούς πρωθυπουργούς της Γιουγκοσλαβίας και της Βουλγαρίας (Στογιαντίνοβιτς, Κιοσειβάνωφ), δεν ήταν ένα ετερόφωτο σώμα. Αρχικά ήταν εντολοδόχος του βασιλιά, αλλά, μόλις απέκτησε συνείδηση της δύναμής του, αυτονομήθηκε και

⁸⁶ Στάνλεϊ Τζ. Πέιν, *Μια ιστορία του Φασισμού 1914-1945*, μετ. Κώστας Γεώργιας (Αθήνα: Φιλίστωρ, 2000), σσ. 409-410, 437-438, 448-449. Bernd J. Fischer, «Introduction» και S. Victor Papacosma, «Ioannis Metaxas and the “Fourth of August” dictatorship in Greece», στο: B. Fischer (επιμ.), *Balkan Strongmen: Dictators and Authoritarian Rulers of South Eastern Europe* (London: Hurst, 2007), σσ. 3-4, 196-197.

ισχυροποίησε τη θέση μέσα στο καθεστώς, χωρίς ωστόσο να επιδιώξει αναμέτρηση με τον Γεώργιο ή να αμφισβητήσει τον βασιλικό θεσμό. Μετά το 1938 ο Γεώργιος Β΄ δεν είχε πλέον τη δυνατότητα ή τη θέληση να ανατρέψει τον Μεταξά, ταυτίζοντας έτσι την τύχη του με αυτήν του ισχυρού δικτάτορα. Ο Μεταξάς, μολονότι είχε στο ενεργητικό του κάποια επιτεύγματα, απέτυχε να καταστήσει το καθεστώς του δημοφιλές· αυτό φαίνεται περίτρανα από τη σκλήρυνση της δικτατορίας το 1938. Ο ΜακΒή σημείωσε τον Ιούνιο του 1937 ότι η «αξιοσημείωτη βαναυσότητα» του καθεστώτος (αυθαίρετες συλλήψεις, συνοπτικές καταδίκες, φυλακίσεις, εκτοπίσεις κλπ.) δεν κατόρθωσε τίποτε άλλο παρά να προσθέσει περισσότερη αγανάκτηση στην αντιδημοτικότητά του, ενώ τον Μάιο του 1938 σχολίασε με νόημα ότι «η χώρα είναι ίσως κατά βάθος δημοκρατική όσο ποτέ άλλοτε».⁸⁷ Το «ΟΧΙ» του 1940 και οι νίκες του αλβανικού μετώπου προσέδωσαν στο πρόσωπο του Μεταξά (αλλά όχι στο καθεστώς του) τη λαϊκή αναγνώριση που του έλειπε. Στην κηδεία του Μεταξά παρευρέθηκε ο Γρηγόρης Φαράκος, φοιτητής τότε του Πολυτεχνείου, και «πολύ τέτοιος κόσμος» της διωκόμενης Αριστεράς. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Μίκη Θεοδωράκη, την 31 Ιανουαρίου 1941 «έκλαιγε όλη η πόλη για τον Μεταξά», διότι «ήταν ίσως ο μοναδικός πολιτικός στην Ευρώπη που δεν πίστευε στη νίκη του Χίτλερ. Πίστευε δηλαδή ότι θα νικήσουν οι Εγγλέζοι, κάτι που εκείνη τη στιγμή έμοιαζε παράλογο».⁸⁸ Ο πολιτικός ρεαλισμός και η στρατιωτική ιδιοφυία του Μεταξά έθεσαν την Ελλάδα (κατ' αντινομία προς το ιδεολογικό στίγμα του καθεστώτος του) στο αντιφασιστικό στρατόπεδο των νικητών του πολέμου.

⁸⁷ J. Iatrides (επιμ.), *ό.π.*, σσ.112, 134.

⁸⁸ Εφ. *Καθημερινή* (28 Οκτωβρίου 2006) – ηλεκτρονικό αρχείο εκδόσεων.

ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΚΑΙ ΑΜΥΝΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Η εξωτερική (ακόμη και η αμυντική) πολιτική του Ι. Μεταξά έχει περάσει στην ιστορική μνήμη σαν συνυφασμένη με την ιδεολογική φυσιογνωμία του καθεστώτος του. Έχουν επίσης προταθεί ερμηνείες που δίδουν έμφαση στην εμπορική εξάρτηση της Ελλάδας από τη Γερμανία ή στη γεωπολιτική θέση και στον «μεσογειακό χαρακτήρα» της χώρας. Στην πραγματικότητα, η άσκηση της εξωτερικής πολιτικής του Μεταξά κινήθηκε στα χνάρια της παραδοσιακής φιλίας με την Αγγλία και σε φυσική αντίδραση προς τον βουλγαρικό ρεβιζιονισμό και τον ιταλικό ιμπεριαλιστικό επεκτατισμό.

Γενικές κατευθύνσεις της εξωτερικής πολιτικής

Πάγια θέση του μεταξικού καθεστώτος ήταν οι ειρηνικές σχέσεις με όλα τα γειτονικά κράτη, η απόρριψη του επεκτατισμού και η αναγνώριση του συνοριακού καθεστώτος που είχε οριστικοποιηθεί με τις συνθήκες του Νεϊγύ και της Λωζάννης, μια θέση που είχε εφαρμόσει με επιτυχία ο Βενιζέλος και οι διάδοχοί του πρωθυπουργοί από το 1928. Ο Μεταξάς επιβεβαίωσε την τοποθέτησή του αυτή σε πλείστες δημόσιες αγορεύσεις του. Σε λόγο του σε «παναθηναϊκό» συλλαλητήριο στις 2 Οκτωβρίου 1936, τόνισε ότι ο επιτελούμενος εξοπλισμός των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων είχε ως μοναδικό σκοπό «ώστε αυτά να είναι εις θέσιν να υπερασπίζωσι την ανεξαρτησίαν και την ακεραιότητα της χώρας». Και διευκρίνισε πως «η Ελλάς δεν ζητεί πολεμικάς περιπετείας. Θέλει την ειρήνην και δι' αυτό συνηνώθη και θα μείνη πιστή εις την Βαλκανικήν συμφωνίαν»¹. Τρεις ημέρες αργότερα, σε δημόσιο λόγο του στην Κομοτηνή, ο «Κυβερνήτης» κατέστησε σαφές ότι: «Τώρα, βέβαια, δεν πρόκειται για πολέμους και κατακτήσεις. Πρόκειται δι' άλλα πράγματα. Δεν έχομεν ανάγκην από πολέμους και κατακτήσεις. [...] Αλλά ημείς δεν έχομεν ανάγκην να προκαλέσωμεν πολέμους. Θέλομεν να ζήσωμεν εν ειρήνη. [...] Θέλομεν ευημερίαν οικονομικήν»².

Στις 26 Οκτωβρίου, απευθυνόμενος στους κατοίκους της Θεσσαλονίκης, ο Μεταξάς επανέλαβε ότι «δεν επιζητούμεν εμείς πολέμους και η Βαλκανική μας συμφωνία είνε

¹ Ι. Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, ό.π., τόμ. Α', σ. 50.

² Ο.π., σ. 53.

ειρηνική συμφωνία». Ο εξοπλισμός του Εθνικού Στρατού γίνεται «για να ημπορέσητε να κοιμάσθε ήσυχοι εντός του εδάφους σας»³.

Εμπρακτη επιβεβαίωση της προσήλωσης της κυβέρνησης Μεταξά στα ειρηνικά ιδεώδη και στο υφιστάμενο συνοριακό status quo ήταν η συνέχιση της συμμετοχής στο Βαλκανικό Σύμφωνο του 1934, η διατήρηση ίσων αποστάσεων από τις Μεγάλες Δυνάμεις και η μη ανάληψη εξωβαλκανικών υποχρεώσεων, καθώς και η σύσφιξη της ελληνοτουρκικής φιλίας (σε επιτελικό στρατιωτικό επίπεδο), που είχαν εγκαινιάσει οι προηγούμενες κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις του Μεσοπολέμου (στις 27 Απριλίου 1938 υπογράφηκε από τον Μεταξά και τον Τούρκο υπουργό Εξωτερικών Τεβφίκ Ρουσδή Αράς «πρόσθετος ελληνοτουρκική συνθήκη», η οποία ενίσχυε το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Εγκαρδίου Συνεννόησης του 1933 και αφορούσε στον συντονισμό της κοινής άμυνας στη Θράκη έναντι της βουλγαρικής απειλής). Η αποφυγή εμπλοκής της χώρας σε έναν νέο ευρωπαϊκό πόλεμο ήταν εναγώνια μέριμνα του Μεταξά ήδη από την περίοδο της κοινοβουλευτικής πρωθυπουργίας του. Στις 5 Μαΐου 1936 ο Μεταξάς παρέδωσε στον Ρουσδή Αράς (υπουργό Εξωτερικών της Τουρκίας και προεδρεύοντα τότε του Συμβουλίου της Βαλκανικής Συνεννόησης) επιστολή, με την οποία διατύπωνε την ουδετερότητα της Ελλάδας σε περίπτωση σύρραξης μίας ή περισσοτέρων συμμάχων (βαλκανικών) χωρών με την Ιταλία. Σημείωνε ο Μεταξάς: «Εν τη υποθέσει Βαλκανικής συρράξεως, καθ' ήν η Ιταλία θα ανεμινγύετο εναντίον της Βαλκανικής Συνεννοήσεως, η Ελλάς εμμένουσα εις την ομόφωνον απόφασιν του Κοινοβουλίου και των Αρχηγών όλων των πολιτικών κομμάτων, θεωρεί ότι δεν θα δυνηθή να εμπλακή αυτομάτως εις τον πόλεμον, αλλά θα τηρήση εν τω καλώς εννοουμένω συμφέροντι του Βαλκανικού Συνασπισμού, ουδετερότητα εν πλήρει συμμορφώσει με τας υποχρεώσεις του Συμφώνου της Κοινωνίας των Εθνών και με την σταθεράν θέλησιν να επιβάλη εν ανάγκη τον σεβασμόν των υποχρεώσεων της τούτων δι' όλων των εις την διάθεσίν της μέσων»⁴. Τον Ιανουάριο του 1937 υπογράφηκε στο Βελιγράδι το βουλγαρογιουγκοσλαβικό σύμφωνο «ειλικρινούς και διηνεκούς φιλίας», το οποίο μείωσε το κύρος και τη σημασία του Βαλκανικού Συμφώνου⁵ και δημιούργησε (βάσιμες) υποψίες στον ελληνικό πολιτικό κόσμο, ότι τα δύο γειτονικά σλαβικά κράτη μεθόδευαν τη σύμπραξή τους για κοινή κάθοδο στο Αιγαίο. Ο Α. Μιχαλακόπουλος, ο Γ. Καφαντάρης, ο Αλέξανδρος Μυλωνάς, ο Γ. Παπανδρέου, ο Γεώργιος Χλωρός (πρώην υπουργός του Λαϊκού Κόμματος), ο Λέων Μακκάς και άλλοι σημαίνοντες πολιτικοί

³ Ο.π., σσ. 81-82.

⁴ Περικλής Ελευθεριάδης, *Η προς πόλεμον προπαρασκευή του Ελληνικού Στρατού 1923-1940* (Αθήνα: ΓΕΣ/ΔΙΣ, 1969), σσ. 164-165. Γεώργιος Χ. Χριστόπουλος, *Διπλωματική Ιστορία της Νέας Ευρώπης 1919-1939* (Αθήνα: χ.ε., 1939), σ. 167.

⁵ Κωνσταντίνος Δ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945* (Αθήνα: Εστία, 1992), σσ. 248-249.

υπέβαλαν υπομνήματα στον Μεταξά και στον Γεώργιο Β΄, προειδοποιώντας τους για τα εδαφικά οφέλη που προσδοκούσε η Γιουγκοσλαβία εις βάρος της ελληνικής Μακεδονίας (χωρίς να λάβουν απάντηση)⁶. Η συμμαχική ρύθμιση του Βαλκανικού Συμφώνου ήταν στην πραγματικότητα εξαρτημένη από την ευρύτερη ευρωπαϊκή πραγματικότητα και τη δυναμική πορεία του αναθεωρητισμού. Με άλλα λόγια, η έλευση της δικτατορίας δεν αποτελεί καμπή στην ιστορία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής⁷.

Οι εθνικοί εχθροί και η οργάνωση της άμυνας

Μέχρι την κρίση του Μονάχου (Σεπτέμβριος 1938), πρωταρχική ανησυχία του Μεταξά και των ιθυνόντων του καθεστώτος δεν ήταν ο ιταλικός αλλά ο βουλγαρικός κίνδυνος. Η αντιμετώπιση της βουλγαρικής απειλής (και ο παρεπόμενος αντιβουλγαρισμός) κατέστη το κύριο δόγμα της πολιτικής ασφάλειας και άμυνας της χώρας μετά την 4η Αυγούστου. Η πατρότητα αυτού του δόγματος (της αναγωγής της αναθεωρητικής Βουλγαρίας σε υπ' αριθμόν ένα εξωτερικό εχθρό) δεν είναι δυνατόν να διατυπωθεί με ακρίβεια: ο Μεταξάς, ο Παπάγος και το επιτελικό Γραφείο ΠΠο του ΓΕΣ είναι ισόμοιροι διεκδικητές. Βέβαιο ωστόσο είναι το οικονομικό κόστος αυτής της επιλογής. Η οχύρωση των ελληνικών συνόρων, που περιελάμβανε την κατασκευή 21 μονίμων (συγκροτημάτων) οχυρών στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη και έργων εκστρατείας καθ' όλη τη βόρεια ελληνική μεθόριο, η οποία ξεκίνησε ουσιαστικά να υλοποιείται το 1938, στοίχισε συνολικά 1.457.975.336 δραχμές⁸. Η Βουλγαρία και η Ελλάδα αποδύθηκαν μετά το 1936 σε έναν φρενήρη ανταγωνισμό εξοπλισμών, που βάρυνε δυσβάστακτα τις καχεκτικές οικονομίες τους. Η συμφωνία της Θεσσαλονίκης (31 Ιουλίου 1938), που επέτρεπε τον επανεξοπλισμό της Βουλγαρίας (η οποία ανέλαβε την υποχρέωση να απέχει «πάσης προσφυγής εις την βίαν») και υπογράφηκε από τον Μεταξά ως προεδρεύοντα του Συμβουλίου της Βαλκανικής Συνεννόησης, δεν ήλθε παρά να νομιμοποιήσει τα ήδη τετελεσμένα⁹.

Η αύξηση των ελληνικών δαπανών για εξοπλισμούς δεν υπαγορευόταν μόνο από τον βουλγαρικό ρεβιζιονισμό, αλλά και από το ευρύτερο ρεύμα του αναθεωρητισμού στην

⁶ Σπυρίδων Β. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, σειρά Β΄ (*Σύγχρονος Ελλάς*), τόμ. Δ΄ (1932-1936), Αθήναι: Πάπυρος, 1978, σσ. 367-371, 422-425.

⁷ Βλ. μεταξύ άλλων, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Συνέχειες και ασυνέχειες στους στόχους της ελληνικής πολιτικής στα Βαλκάνια πριν και μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο», στο: Χάγκεν Φλάϊσερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49: Από τη δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2003), σσ. 44-47.

⁸ Π. Ελευθεριάδης, *ό.π.*, σ. 77.

⁹ Βλ. σχετικά Γιάννης D. Stefanidis, «Greece, Bulgaria and the approaching tragedy, 1938-1941», *Balkan Studies* 32/2 (1991) σσ. 295-296. Σπυρίδων Σφέτας, «Το Σύμφωνο της Θεσσαλονίκης της 31ης Ιουλίου 1938: Διπλωματικό παρασκήνιο, ελληνικές προσδοκίες και βουλγαρικές διαψεύσεις. Συμβολή στη μελέτη των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων της δεκαετίας του '30», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 14-15 (2003-2004) σσ. 215-234.

Ευρώπη –η ιταλική εισβολή στην Αβησσυνία τον Οκτώβριο του 1935 είχε αφυπνίσει τους Έλληνες ιθύνοντες. Η δικτατορία Μεταξά ξεκίνησε ένα φιλόδοξο εξοπλιστικό πρόγραμμα, το οποίο θα καθιστούσε την Ελλάδα αυτάρκη σε πολεμικό υλικό και ικανή, στο μέτρο των αντικειμενικών δυνατοτήτων της, να αντιμετωπίσει έναν νέο ευρωπαϊκό πόλεμο. Την περίοδο 1936-39 οι μέσες ετήσιες στρατιωτικές δαπάνες ανήλθαν σε 4,4 δισεκατομμύρια δραχμές και ήταν υπερδιπλάσιες σε σχέση με την αμέσως προηγούμενη περίοδο (1930-36). Παρομοίως, οι στρατιωτικές δαπάνες του κρατικού προϋπολογισμού αυξήθηκαν κατά 65,6% (32% την περίοδο 1936-39 σε σύγκριση με 19,33% την προηγούμενη περίοδο). Τη «μερίδα του λέοντος» απορρόφησε το πυροβολικό (2,6 δις δραχμές) και η αεροπορία (1,25 δις δραχμές). Το σπουδαιότερο ίσως απόκτημα ήταν τα 36 αναχαιτιστικά αεροσκάφη PZL από την Πολωνία και τα 24 βομβαρδιστικά Potez από τη Γαλλία. Το μεγαλόπνοο εξοπλιστικό πρόγραμμα της δικτατορίας Μεταξά δεν υλοποιήθηκε βέβαια στην ολότητά του, καθώς μετά το ξέσπασμα του πολέμου (1939) οι ευρωπαϊκές Δυνάμεις δεν εξήγαγαν την παραγωγή τους. Το πλέον φιλόδοξο ωστόσο εγχείρημα ήταν η ανάπτυξη μιας εγχώριας πολεμικής βιομηχανίας η οποία θα ήταν σε θέση να καλύπτει τις ανάγκες των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων σε εφόδια, πυρομαχικά και οπλισμό και θα καθιστούσε τη χώρα στρατιωτικά αυτάρκη. Το 1938 αυξήθηκε η κρατική συμμετοχή στη διοίκηση του Εργοστασίου Αεροπλάνων, ενώ εκφράστηκε πρόθεση από την κυβέρνηση για ίδρυση ειδικής μονάδας ναυπηγείων στον Σκαρμαγκαλά για την κατασκευή πολεμικών σκαφών και υποβρυχίων. Το 1940 η Εταιρία Ελληνικού Πυριτιδοποιείου και Καλυκοποιείου (ΕΕΠΚ) του Μποδοσάκη απασχολούσε περίπου 12.000 εργαζομένους (σε μονάδες στον Υμηττό, στην Αθήνα, στο Δαφνί και αλλού) και ήταν το μεγαλύτερο εργοστάσιο στην Εγγύς Ανατολή· στον όμιλο Μποδοσάκη ανήκε και η Ανώνυμος Ελληνική Εταιρεία Κατασκευής Αντιασφυξιογόνων Προσωπιδίων, ενώ πυρίτιδα και εκρηκτικά (όπως νιτρικό οξύ) παρήγαγε και η ΑΕΕΧΠΛ του Ν. Κανελλόπουλου¹⁰.

Παρά τις τεράστιες προσπάθειες της Ελλάδας για επανεξοπλισμό, την περίοδο 1928-35 τα περισσότερα Σχέδια Επιχειρήσεων (τα οποία καθόριζαν τον επιδιωκόμενο σκοπό του πολέμου και την αποστολή του στρατού εκστρατείας) προέβλεπαν μεμονωμένο πόλεμο (πρωτίστως) με τη Βουλγαρία ή (λιγότερο πιθανόν) με τη Γιουγκοσλαβία ή την Τουρκία, και μόνον ένα κατ' εξαίρεση (το Σ.Σ.Ε. 1) βασιζόταν στο σενάριο ενός συνδυασμένου πολέμου με την Αλβανία, τη Βουλγαρία και την Ιταλία συγχρόνως. Η αμυντική πολιτική της χώρας έμοιαζε να πασχίζει να «ξορκίσει» το αναπόφευκτο της σύγκρουσης με μια αυτοκρατορική

¹⁰ Mogens Pelt, *Tobacco, Arms and Politics. Greece and Germany from World Crisis to World War 1929-41* (Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 1998), σσ. 59-82.

Δύναμη που διατηρούσε πάγιες επεκτατικές βλέψεις στη Βαλκανική. Μετά τη «Μεταβολή» της 4ης Αυγούστου επίσημος σκοπός της πολεμικής προπαρασκευής της χώρας ήταν «αφ' ενός η εκπλήρωση των ελληνικών υποχρεώσεων του Συμφώνου της Βαλκανικής Συνεννοήσεως και αφ' ετέρου η αντιμετώπιση της Βουλγαρίας εις μεμονωμένην ελληνοβουλγαρικήν ρήξιν, αναλαμβανούσης ταύτης την πρωτοβουλίαν της ενάρξεως του πολέμου». Οι επιτελείς και η κυβέρνηση της Αθήνας –χωρίς να μπορεί κανείς ιστορικά να τους καταλογίσει μια σπασμωδική πολιτική «κατευνασμού»– φαίνονταν να εθελουφλούν απέναντι στις εξελίξεις. Το Σχέδιο Επιχειρήσεων Β1-Β2, του οποίου οι εργασίες καταρτισμού ξεκίνησαν τον Αύγουστο του 1936 και τέθηκε σε ισχύ τον Ιανουάριο του 1937, δεν λάμβανε μάλιστα υπ' όψιν τον επανεξοπλισμό της Βουλγαρίας και κυρίως την «ανερχομένην ραγδαίαν ανάπτυξιν της βουλγαρικής αεροπορίας». Μόνον τον Απρίλιο του 1939, όταν η Αλβανία καταλήφθηκε από τα ιταλικά στρατεύματα, το ΓΕΣ άρχισε αμέσως την επεξεργασία ενός Σχεδίου Επιχειρήσεων το οποίο θα αντιμετώπιζε την περίπτωση πολέμου εναντίον της Ιταλίας¹¹.

Ελληνογερμανικό εμπόριο όπλων

Η οικοδόμηση μιας εγχώριας παραγωγικής βάσης στον στρατιωτικό τομέα, παρά τα ουσιαστικά βήματα που είχε πραγματοποιήσει, παρέμεινε τεχνολογικά εξαρτημένη από το εξωτερικό. Ο μηχανολογικός εξοπλισμός και η τεχνογνωσία τόσο του Εργοστασίου Αεροπλάνων (του οποίου η διεύθυνση και το τεχνικό προσωπικό ήταν βρετανικά, της εταιρείας Blackburn) όσο και της ΕΕΠΚ ήταν γερμανικά. Το εργοστάσιο του Φαλήρου συναρμολογούσε και συμπαρήγαγε αεροσκάφη της Henschel, ενώ η ΕΕΠΚ χρησιμοποιούσε συμβεβλημένα την τεχνολογία της Rheinmetall-Borsig. Το γεγονός αυτό είχε να κάνει με το ελληνογερμανικό clearing. Το πλεόνασμα του ελληνογερμανικού clearing (συμψηφιστικού λογαριασμού σε είδος), το οποίο είχε εγκαινιαστεί το 1932, καλυπτόταν από ελληνικές εισαγωγές γερμανικών όπλων. Η συνολική αξία των εισαχθέντος γερμανικού οπλισμού την περίοδο 1936-40 ανήλθε σε 58,6 εκατομμύρια μάρκα και αντιστοιχούσε στο 85% των συνολικών εισαγωγών οπλισμού της Ελλάδας. Ωστόσο, ένα σημαντικό μέρος αυτού του οπλισμού κατέληγε στην Ισπανία –και στις δύο εμπόλεμες πλευρές και κυρίως στους Δημοκρατικούς– με αντάλλαγμα «σκληρό» συνάλλαγμα ή χρυσό. Οι παραγγελίες κατατίθεντο στη Γερμανία (Rheinmetall-Borsig) εξ ονόματος του ελληνικού κράτους και

¹¹ Αλέξανδρος Παπάγος, , *Ο ελληνικός στρατός και η προς πόλεμον προπαρασκευή του: από Αυγούστου 1923 μέχρι Οκτωβρίου 1940* (Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1997), σσ. 78, 93-96, 188-189, 192, 209, 211-213, 391, 393.

κατέληγαν (εν αγνοία ή και εν γνώση της γερμανικής κυβέρνησης, η οποία είχε επίσης επιτακτική ανάγκη από πολύτιμο συνάλλαγμα) μέσω ελληνικών πλοίων στις ακτές της εμπόλεμης Ισπανίας. Στο λαθρεμπόριο αυτό –που αντέβαινε διάταγμα του Γεωργίου Β΄ το οποίο απαγόρευε την «εκ του ελληνικού εδάφους άμεσον ή έμμεσον εξαγωγήν, επανεξαγωγήν και διαμετακόμισιν» όπλων, πολεμοφοδίων και παντοειδούς πολεμικού υλικού στην Ισπανία και στις ισπανικές κτήσεις¹²– είχε άμεση ανάμειξη, από την απαρχή του Ισπανικού Εμφυλίου (Ιούλιος 1936), ο Μποδοσάκης και η ΕΕΠΚ. Σφαίρες, πυρίτιδα, χειροβομβίδες, νάρκες αλλά και γερμανικά αεροσκάφη συναρμολογημένα στο Φάληρο μεταφέρονταν προς «άγνωστη κατεύθυνση» ή είχαν ονομαστικό προορισμό το Μεξικό. Μόνο το 1937 οι ελληνικές εξαγωγές όπλων (ο δεύτερος επικερδέστερος τομέας των ελληνικών εξαγωγών μετά τα καπνά) προς τη (δημοκρατική) κυβέρνηση της Ισπανίας εκτιμώνται σε 2,1 εκατομμύρια λίρες στερλίνες (1,2 δις δρχ.)· τα αντίστοιχα κέρδη του Μποδοσάκη εκείνη τη χρονιά από το εμπόριο πολεμικού υλικού προς τον Φράνκο ανήλθαν σε 600.000 λίρες (300 εκατομμύρια δρχ.).

Οι οικονομικές δοσοληψίες της μεταξικής Ελλάδας με την εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία δεν εξαντλούνταν στο εμπόριο όπλων. Η άνοδος του Μεταξά στην εξουσία συνοδεύτηκε από θεαματική αύξηση της γενικής αξίας του ελληνογερμανικού εμπορίου. Η μέση ετήσια αξία των ελληνικών εισαγωγών τριπλασιάστηκε από 36,7 εκατομμύρια γερμανικά μάρκα την περίοδο 1933-35 σε 93,6 εκατομμύρια μάρκα τα έτη 1936-39. Η μέση αξία των ελληνικών εξαγωγών (κυρίως καπνών και σταφίδας) προς τη ναζιστική Γερμανία διπλασιάστηκε από 46,9 εκατομμύρια μάρκα τον χρόνο κατά την πρώτη περίοδο σε 89,8 εκατομμύρια μάρκα κατά τη δεύτερη περίοδο. Η εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία δεν είχε τόσα ζωτικά πολιτικά συμφέροντα στην Ελλάδα, όσο κυρίως οικονομικά. Το 1937 απορροφούσε το 40% της εξαγωγής των ελληνικών καπνών και της ελληνικής σταφίδας και προμήθευε το 63% του μηχανολογικού εξοπλισμού και το 50% των γαιανθράκων που εισήγαγε η Ελλάδα (σε αντίθεση με το μόλις 5% που προμήθευε η Βρετανία). Το 1938 η Γερμανία είχε φθάσει να απορροφά συνολικά το 40% του ελληνικού εξαγωγικού και να προμηθεύει το 30% του ελληνικού εισαγωγικού εμπορίου. Η μελέτη των εκθέσεων της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα (1936-39) έχει αποκαλύψει την προοδευτικά αυξανόμενη ικανοποίηση των Γερμανών ιθύνοντων από τις ελληνογερμανικές οικονομικές σχέσεις. Η Ελλάδα, όπως και τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη, κυριολεκτικά «πλημμύρισε» από υπερτιμημένα Reichsmarks. Ο Hjalmar Schacht (ομοσπονδιακός υπουργός Οικονομικών, 1934-37) ενέτασσε την Ελλάδα στα σχέδιά

¹² *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α΄, αρ. 410 (24 Σεπτεμβρίου 1936) σ. 2156 (Βασιλικό Διάταγμα «περί απαγορεύσεως εξαγωγής όπλων και πολεμοφοδίων εις Ισπανίαν»).

του για μια *Grossraumwirtschaft* στην Ευρώπη (ως χώρας εξαγωγού χρωμίου και καταναλώτριας γερμανικών προϊόντων μεταλλουργίας), αλλά περιορίστηκε σε συστάσεις προς τους Έλληνες ιθύνοντες (να μην προχωρήσουν σε βαριά εκβιομηχάνιση και ίδρυση υψικαμίνων για την παραγωγή χάλυβα) και σε έμμεσους οικονομικούς παρά σε πολιτικούς εκβιασμούς μέσω της διπλωματικής οδού. Υπάρχουν επίσης ενδείξεις για συνεργασία των μυστικών αστυνομιών των δύο χωρών (της Γκεστάπο και της Ειδικής Ασφάλειας) για την από κοινού καταπολέμηση του μπολσεβικισμού. Παράλληλα, οι Γερμανοί διπλωμάτες παρακολουθούσαν τις μεταξικές παρεκκλίσεις προς τη Βρετανία, χωρίς να παρεμβαίνουν όσο τηρείτο η γενική γραμμή της ουδετερότητας και δεν διαταρασσόταν η ειρήνη στα Βαλκάνια, που ήταν το κύριο μέλημά τους. Ο Μεταξάς το αντιλαμβανόταν απόλυτα αυτό και προσπαθούσε να ακολουθήσει εξισορροπητική πολιτική, διατηρώντας καλές πολιτικές σχέσεις με τη χιτλερική Γερμανία¹³.

Η ελληνοβρετανική ειδική σχέση

Ενώ οι ελληνογερμανικές σχέσεις εξαντλούνταν σχεδόν σε εμπορικό και βιομηχανικό επίπεδο, η αγγλοελληνική συνεργασία είχε στρατηγικό πολιτικό χαρακτήρα. Οι απόψεις του αγγλόφιλου βασιλιά ήταν αποδεκτές από τον δικτάτορα. Η πίστη του Μεταξά προς την Αγγλία ήταν μάλλον πηγαία και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ως υπαγόρευση του Γεωργίου Β΄. Ο «Εθνικός Κυβερνήτης» της περιόδου 1936-41 δεν θύμιζε, στις αντιλήψεις για την εξωτερική πολιτική, τον αντισυνταγματάρχη-αναπληρωτή αρχηγό του Γενικού Επιτελείου το 1915-16. Την 3η Μαρτίου 1934, στη σύσκεψη των πολιτικών αρχηγών για το Βαλκανικό Σύμφωνο, (εκκινούμενος από πολιτικό ρεαλισμό) δήλωσε ότι η Ελλάδα «δεν δύναται να τα βάλει ως εκ της γεωγραφικής της θέσεως με καμίαν απολύτως ναυτικήν δύναμιν μεγάλην» και συνεπώς «δύναται να θέσει ως δόγμα πολιτικόν ότι εν ουδεμιά περιπτώσει δύναται να ευρεθή εις στρατόπεδον αντίθετον εκείνου, εις το οποίον ευρίσκεται η Αγγλία»¹⁴. Στις 27 Αυγούστου 1936 διαβεβαίωσε προσωπικά τον βασιλιά της Αγγλίας Εδουάρδο Η΄ ότι «η παλαιά φιλία μεταξύ Ελλάδας και Αγγλίας θα διαρκέσει πάντοτε»¹⁵. Στη συνέντευξή του στον *Λαϊκό Παρατηρητή* του Βερολίνου (ό.π.), ο Μεταξάς δήλωσε ευθαρσώς ότι «εις την εξωτερικήν πολιτικήν μας δεν θα μεταβληθή τίποτε» (σε σχέση με το κοινοβουλευτικό παρελθόν). Επιπλέον, σύμφωνα με μεταγενέστερη μαρτυρία του ναυάρχου Επαμεινώνδα

¹³ Για τις ελληνογερμανικές οικονομικές σχέσεις βλ. γενικά Μ. Pelt, *ό.π.*, σσ. 83-181, 241-254. Για το λαθρεμπόριο όπλων με την Ισπανία βλ. ειδικότερα Θανάσης Δ. Σφήκας, *Η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος. Ιδεολογία, οικονομία, διπλωματία* (Αθήνα: Στάχυ, 2000).

¹⁴ Παναγιώτης Ν. Πιπινέλης, *Ιστορία της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος 1923-1941* (Αθήνα: Σαλίβερος, 1948), σ. 198. Κ. Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 256.

¹⁵ Φ. Βρανάς (επιμ.), *ό.π.*, τόμ. Δ΄, σ. 246.

Καββαδία, σε συνεδρίαση του Ανωτάτου Ναυτικού Συμβουλίου τον Οκτώβριο ή Νοέμβριο του 1936 ο Μεταξάς δήλωσε εμπιστευτικά: «προβλέπω πόλεμον μεταξύ Αγγλικού και Γερμανικού συγκροτήματος. Πόλεμον πολύ χειρότερον από τον προηγούμενον. Εις τον πόλεμον αυτόν θα κάνω ό,τι μπορώ δια να μη εμπλακή η Ελλάς, αλλά τούτο δυστυχώς θα είναι αδύνατον. [...] είναι περιττόν να σας είπω ότι η θέσις μας εις την σύρραξιν αυτήν θα είναι παρά το πλευρόν της Αγγλίας».¹⁶

Η άριστη σχέση του Μεταξά με το Λονδίνο οικοδομήθηκε διαλεκτικά, και μέσα από τις αρχικές εκθέσεις του Ουότερλουου (μέχρι το τέλος του 1938), ο οποίος έπεισε το Foreign Office ότι η κυβέρνηση Μεταξά ήταν η πλέον προσφορη για τα βρετανικά συμφέροντα. Η Συμφωνία του Μονάχου (30 Σεπτεμβρίου 1938), που φούντωσε το κλίμα του αναθεωρητισμού στην Ευρώπη (μεταξύ άλλων και στη γειτονική Βουλγαρία), έπεισε τον Μεταξά για την αναγκαιότητα περαιτέρω σύσφιξης των ελληνοβρετανικών σχέσεων. Στις 3 Οκτωβρίου 1938 ο Έλληνας δικτάτορας πρότεινε στον Ουότερλουου τη σύναψη στρατιωτικής συμμαχίας. Το Foreign Office δεν έδωσε ευθεία απάντηση στον Μεταξά και περιορίστηκε να υποσχεθεί ότι θα εξέταζε το ζήτημα (της επίσημης συμμαχίας) «με προσοχή και ευμένεια». Ο Μεταξάς, παρά την αρνητική ανταπόκριση των Άγγλων, δεν απάντησε με την απειλή ότι η Ελλάδα θα μπορούσε εναλλακτικά να ταχθεί στο πλευρό της Γερμανίας ή της Ιταλίας, αλλά συνέχισε τις προσπάθειές του. Στις 12 Οκτωβρίου υπέβαλε στον Ουότερλουου υπόμνημα, όπου απέκλειε την πιθανότητα συμμαχίας της χώρας του με την Ιταλία, και δήλωνε με σαφήνεια: «Η Ελλάδα, πιστή στην παραδοσιακή φιλία που την συνδέει με τη Μεγάλη Βρετανία, ακολουθεί στις μεσογειακές υποθέσεις πολιτική που ανταποκρίνεται στην πολιτική της Μεγάλης Βρετανίας». Ο Μεταξάς δεν άφηνε ευκαιρία που να μην διαβεβαιώνει τον Βρετανό πρεσβευτή ότι ήταν αποφασισμένος να συνεργασθεί στενά με την Αγγλία, τόσο σε πολιτικό όσο και σε οικονομικό επίπεδο.

Στις 27 Σεπτεμβρίου 1936 η Τράπεζα της Ελλάδος είχε επανασυνδέσει τη δραχμή με τη χρυσή αγγλική λίρα (εγκαταλείποντας το γαλλικό φράγκο)¹⁷. Άλλωστε, η Αγγλία ήταν κυρίαρχη στον πιστωτικό τομέα (το 1932 Βρετανοί ομολογιούχοι ήλεγχαν το 67,42% των ελληνικών κρατικών ομολόγων) και ως επενδύτρια σε καίριους τομείς της ελληνικής οικονομίας. Στις 20 Αυγούστου 1936 η κυβέρνηση Μεταξά δέχθηκε να αυξήσει από 35% σε 40% το ποσοστό των καταβαλλόμενων ετήσιων τόκων στους Βρετανούς ομολογιούχους. Ο Μεταξάς ωστόσο δεν ενέδωσε σε πιέσεις για περαιτέρω αύξηση αυτού του ποσοστού.

¹⁶ Ο.π., σσ. 246-247. Αννίβας Βελλιάδης, *Μεταξάς-Χίτλερ. Ελληνογερμανικές σχέσεις στην μεταξική δικτατορία 1936-1941* (Αθήνα: Ενάλιος, 2003), σ. 56.

¹⁷ Εφ. *Καθημερινή*, 29 Σεπτεμβρίου 1936, σ. 6.

Γνώμονάς του στις εξωτερικές σχέσεις δεν ήταν συναισθηματικοί παράγοντες ή ιδεολογικές προκαταλήψεις, αλλά το συμφέρον της χώρας. Σε επιστολή του προς τον Έλληνα πρεσβευτή στο Λονδίνο Χαράλαμπο Σιμόπουλο (30 Ιουνίου 1937) διευκρίνισε πως πρέπει να εννοηθεί ότι «η Ελλάς είναι βέβαια φίλη της Αγγλίας και έχει όλην την διάθεσιν να μείνη φίλη. Αλλά αν και οι εν Αγγλία θέλουν να την έχουν φίλην πρέπει να μη την κακομεταχειρίζονται». Το καθεστώς Μεταξά παρέμενε ωστόσο ευάλωτο σε διπλωματικές πιέσεις της Αγγλίας. Το ίδιο έτος (1937), ανανέωσε, χωρίς τις αντιδράσεις και αντεγκλήσεις που υφίστανται οι κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις, τις προνομιακές συμβάσεις για τις τηλεπικοινωνίες με το εξωτερικό, τον ηλεκτροφωτισμό και τη λειτουργία των (ηλεκτροκίνητων) τραμ της πρωτεύουσας σε εταιρείες βρετανικών συμφερόντων (στην Eastern Telegraph, μετονομασθείσα σε Cable and Wireless από το 1934, και στην Power and Traction αντίστοιχα, που είχαν υπογραφεί το 1926).

Η πρόσδεση της Ελλάδας στο άρμα της Βρετανίας κατέστη επιτακτικότερη μετά την ιταλική κατάληψη της Αλβανίας (7 Απριλίου 1939), εξέλιξη που δημιουργούσε σαφή απειλή στα βόρεια σύνορα της Ελλάδας. Δύο ημέρες αργότερα ο Μεταξάς ανακοίνωσε στον Πάλερετ την απόφασή του να αντισταθεί «μέχρις εσχάτων» σε περίπτωση ιταλικής εισβολής και ότι προτιμούσε την «τελείαν καταστροφήν» της χώρας του παρά την «ατίμωσιν». Οι αγγλογαλλικές εγγυήσεις της επαπειλούμενης ανεξαρτησίας της Ελλάδας και της Ρουμανίας (13 Απριλίου 1939) έγιναν άμεσα αποδεκτές –και χωρίς περιστροφές, παρά την «ευθιξία» του Μουσολίνι– από τον Μεταξά, ο οποίος δήλωσε προφορικά στον Πάλερετ και στον Γάλλο πρεσβευτή (15 και 17 Απριλίου) ότι «αι εν λόγω δηλώσεις [του Τσάμπερλαιν και του Νταλαντιέ] εγένοντο δεκταί υπό της Ελληνικής Κυβερνήσεως με αισθήματα άκρας ευχαριστήσεως και ικανοποίησεως, τα οποία συμεριζεται σύμπας ο ελληνικός λαός» η εφ. *Καθημερινή*, που δημοσίευσε τις δηλώσεις Μεταξά σε πρωτοσέλιδό της, σχολίασε ότι «τας εγγυήσεις ο ελληνικός λαός τας ήκουσε με αισθήματα ευλόγου συγκινήσεως» και επικρότησε την προσήλωση «προς την παλαιάν και δεδοκιμασμένην φιλίαν, την οποίαν η Ελλάς, εν τη διαδρομή των ετών, τρέφει προς την Μεγάλην Βρετανίαν»¹⁸. Σε τηλεγράφημά του προς την πρεσβεία του Λονδίνου (27 Απριλίου 1939) ο Μεταξάς τόνισε: «Βασιζόμεθα απολύτως επί των προσφάτων εγγυήσεων της Αγγλίας και της Γαλλίας, αι οποίαι τόσον βαθέως συνεκίνησαν την κυβέρνησιν και τον λαόν, και ηύξησαν έτι μάλλον την ευγνωμοσύνην και προς τας δύο φίλας Μεγάλας Δυνάμεις»¹⁹.

¹⁸ Εφ. *Καθημερινή*, 16 Απριλίου 1936, σσ. 1, 6 και 18 Απριλίου 1939, σ. 6.

¹⁹ Φ. Βρανάς, *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 370.

Μεταξύ Λονδίνου, Ρώμης και Βερολίνου, 1939-1940

Η δεδηλωμένη στροφή της Ελλάδας προς το πλευρό της Αγγλίας έγινε σαφέστερη τον Σεπτέμβριο του 1939, όταν τέθηκε το ζήτημα ανανέωσης του (δεκαετούς διάρκειας) ελληνοϊταλικού συμφώνου φιλίας, συνδιαλλαγής και δικαστικού διακανονισμού του 1928 (που είχε επικυρωθεί το 1929). Η Ιταλία δήλωσε την επιθυμία της για ανανέωση του συμφώνου, στη βάση μάλιστα της ουδετερότητας ή της μη επίθεσης σε περίπτωση νέου ευρωπαϊκού ή βαλκανικού πολέμου. Ο Μουσολίνι, με επιστολή του (12 Σεπτεμβρίου 1939), διαβεβαίωσε τον Έλληνα πρωθυπουργό ότι δεν θα αναλάμβανε πρωτοβουλία επιχειρήσεων κατά της Ελλάδας και προσφέρθηκε να διατάξει, εις ένδειξη καλής θέλησης, τη σύμπτυξη των ιταλικών στρατευμάτων 20 χιλιόμετρα πίσω από τα ελληνοαλβανικά σύνορα. Ο Μεταξάς, πριν υπογράψει νέο σύμφωνο, έσπευσε να βολιδοσκοπήσει το Foreign Office και να λάβει σχετικές υποδείξεις από τον Βρετανό υπουργό Εξωτερικών (λόρδο Χάλιφαξ). Οι Βρετανοί διευκρίνισαν στον Έλληνα πρεσβευτή (Χ. Σιμόπουλο) ότι ήταν αντίθετοι στην ανανέωση του ελληνοϊταλικού συμφώνου ουδετερότητας ή στην υπογραφή ενός νέου και ζήτησαν από την Ελλάδα να διατηρήσει πλήρη ελευθερία κινήσεων σε περίπτωση πολέμου μεταξύ της Ιταλίας και της Μεγάλης Βρετανίας αλλά και σε περίπτωση ρήξης μεταξύ των συμμάχων της Ελλάδας στη Βαλκανική Συνεννόηση και της Ιταλίας. Ο Μεταξάς, ακολουθώντας πιστά τις υποδείξεις της βρετανικής κυβέρνησης, δηλαδή χωρίς να αναλάβει συμβατικές υποχρεώσεις, απάντησε τελικά (στις 30 Σεπτεμβρίου) με επιστολή του στον Ιταλό πρεσβευτή (Εμμανουέλε Γκράτσι) ότι η κυβέρνησή του θα συνέχιζε να καθοδηγείται από τις ίδιες αρχές, «ειλικρινούς φιλίας, συνεργασίας και αμοιβαίας εμπιστοσύνης», που διέπνεαν το σύμφωνο του 1928.²⁰

Η επίπονη προσπάθεια της Ελλάδας να κρατήσει άσπογη στάση απέναντι στις Δυνάμεις του Άξονα δεν ήταν δυνατόν να έχει ουσιαστικό πολιτικό αντίκρισμα. Βέβαια, όπως επισημαίνει ο Ιωάννης Κολιόπουλος, με δεδομένη την πάγια (και έμπρακτη μετά το 1935) επεκτατική πολιτική της μουσολινικής Ιταλίας, η σύναψη παρόμοιου συμφώνου ελάχιστες εγγυήσεις παρείχε στην Ελλάδα, ότι δεν θα δεχόταν επίθεση από την Ιταλία. Γεγονός πάντως είναι ότι μετά το ξέσπασμα του πολέμου η μεταξική Ελλάδα πολλαπλασίασε τα βήματά της που την ενέτασσαν πρακτικά στο αγγλογαλλικό στρατόπεδο. Η ανταλλαγή επιστολών χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο με την Ιταλία, που δεν δέσμευε την Ελλάδα να παραμείνει ουδέτερη, έδινε δυνητικά στην Αγγλία τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσει τα ελληνικά λιμάνια και αεροδρόμια σε περίπτωση αγγλοϊταλικού πολέμου. Στις 9 Οκτωβρίου 1939 υπογράφηκε

²⁰ Κ. Σβολόπουλος, *ό.π.*, σσ. 264-267.

μάλιστα προσωρινή αγγλοελληνική εμπορική συμφωνία, με την οποία η Ελλάδα αναλάμβανε να περιορίσει δραστικά τις εξαγωγές της στη Γερμανία (καπνών, διατροφικών προϊόντων και μεταλλευμάτων), ενώ η Αγγλία δεσμευόταν να απορροφήσει μέρος των ελληνικών εξαγωγών που έως τότε προορίζονταν για τη γερμανική αγορά και να μην παρεμβάλλει εμπόδια στην προμήθεια από την Ελλάδα ορισμένων ζωτικών υλών (όπως γαιανθράκων και πετρελαίου, σιτηρών και ζάχαρης) από τα δικά της αποθέματα. Η συμφωνία του Οκτωβρίου υπήρξε η πρώτη αλλοίωση της ελληνικής ουδετερότητας και δεν άργησε να προκαλέσει τις γερμανικές αντιδράσεις. Στις 25 Νοεμβρίου ο Μεταξάς δήλωσε με ειλικρίνεια ενώπιον του Εμποροβιομηχανικού Επιμελητηρίου της πρωτεύουσας ότι «περί οικονομικής ουδετερότητας δεν δύναται να γίνεται πλέον λόγος»²¹. Η μείωση του εξωτερικού εμπορίου και η άνοδος των τιμών βασικών προϊόντων (λόγω του θαλάσσιου αποκλεισμού της Μεσογείου από το βρετανικό πολεμικό ναυτικό) είχε επίσης ως επίπτωση την αύξηση της ελληνικής ανεργίας και την επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου των αστικών στρωμάτων. Με τον Α.Ν. 2000 «περί λήψεως μέτρων καταπολεμήσεως της ανεργίας» καθιερώθηκε (αναδρομικά) από 1 Σεπτεμβρίου 1939 το σύστημα της εκ περιτροπής εργασίας.²²

Αμέσως μετά την υπογραφή της εμπορικής συμφωνίας η βρετανική κυβέρνηση άσκησε διπλωματικές πιέσεις για τη μίσθωση ελληνικών εμπορικών πλοίων στην Αγγλία. Οι διαπραγματεύσεις που είχαν ξεκινήσει νωρίτερα με τους Έλληνες πλοιοκτήτες δεν είχαν οδηγήσει σε αποτέλεσμα και η Βρετανία ζήτησε τη συνδρομή της ελληνικής κυβέρνησης, προτείνοντας ακόμη και την επίταξη των πλοίων. Παρά τις προειδοποιήσεις της Γερμανίας (28 Οκτωβρίου 1939), ότι θα θεωρούσε σοβαρή παραβίαση της ελληνικής ουδετερότητας κάθε συμφωνία ναύλωσης ελληνικών πλοίων στη Μεγάλη Βρετανία, στις 22 Ιανουαρίου 1940 υπογράφηκε, ύστερα από επίπονες διαπραγματεύσεις, συμφωνία ανάμεσα στο βρετανικό υπουργείο Ναυτιλίας και τους Έλληνες εφοπλιστές, η οποία προέβλεπε τη μίσθωση 60 πλοίων συνολικής χωρητικότητας 500.000 τόννων. Οι πιέσεις των Δυνάμεων του Άξονα δεν κλόνισαν την πεποίθηση του Μεταξά, ότι η Αγγλία θα κέρδιζε μελλοντικά τον πόλεμο. Στις 26 του ίδιου μήνα συνομολογήθηκε στο Λονδίνο και η μόνιμη εμπορική σύμβαση ανάμεσα στις δύο χώρες καθώς και συμφωνία στο ζήτημα του ελληνικού δημοσίου χρέους, με την οποία η Ελλάδα δεσμευόταν στην καταβολή ποσοστού 43% των ετήσιων τόκων της. Με τις συμφωνίες του Ιανουαρίου 1940 η Ελλάδα συνδέθηκε άμεσα και ουσιαστικά με την πολεμική προσπάθεια της Βρετανίας στον πόλεμο κατά της χιτλερικής

²¹ Ι. Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, ό.π., τόμ. Β', σ. 19

²² *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α', αρ. 419 (2 Οκτωβρίου 1939) σσ. 2729-2730.

Γερμανίας²³. Ο Μεταξάς προσπάθησε να καθησυχάσει τους Γερμανούς, ότι οι συμφωνίες με την Αγγλία είχαν επιβληθεί από τα πράγματα (τον βρετανικό ναυτικό αποκλεισμό της Μεσογείου), αλλά οι εξηγήσεις του δεν έπεισαν τη γερμανική πλευρά. Στις 26 Αυγούστου 1940 ο Ρίμπεντροπ συνάντησε, κατόπιν δικής του πρόσκλησης, τον Αλέξανδρο Ρίζο-Ραγκαβή (πρεσβευτή στο Βερολίνο), στο Φουσλ της Αυστρίας· κατά τη συνάντησή τους αυτή, χαρακτήρισε την ελληνική (φιλοαγγλική) στάση «ασύνετη» και συμβούλευσε τους Έλληνες να έλθουν σε συνεννόηση με τους Ιταλούς. Αποτέλεσμα των απειλητικών αυτών διαμαρτυριών ήταν η ελληνική κυβέρνηση να υπογράψει στις 20 Σεπτεμβρίου 1940 εμπορική συμφωνία με τη Γερμανία. Ο Μεταξάς διαβεβαίωσε ωστόσο εμπιστευτικά το Λονδίνο ότι οι συμπεφωνημένες ποσότητες προϊόντων (κυρίως χρωμίου) δεν θα αποστέλλονταν ποτέ στη Γερμανία με ευλογοφανή προσχήματα.²⁴ Η Ελλάδα αναμείχθηκε ενεργά στην οικονομική προσπάθεια της Βρετανίας να κερδίσει τον πόλεμο, διότι ο Μεταξάς συνειδητοποιούσε (ορθά) ότι ο ιταλικός επεκτατισμός θα έφερνε βραχυπρόθεσμα την Ελλάδα σε σύγκρουση με την Ιταλία. Η Αγγλία όμως δεν εξώθησε την Ελλάδα σε πόλεμο με τις Δυνάμεις του Άξονα, διότι είχε τη συναίσθηση ότι δεν μπορούσε να αναλάβει την άμυνα και την αποτελεσματική προστασία της. Την ευθύνη για τον ελληνοϊταλικό πόλεμο την έφερε ακέραια η Ιταλία του Μουσολίνι, η οποία από τις 10 Ιουνίου 1940 βρισκόταν ήδη σε πόλεμο με την Αγγλία (στο μέτωπο της βορείου Αφρικής). Άλλωστε, η Αγγλία δεν είχε αναλάβει ούτε μετά τον τορπιλισμό της «Ελλης» (15 Αυγούστου) κάποια συμβατική υποχρέωση απέναντι στην Ελλάδα –πέρα από τις αόριστες εγγυήσεις της προηγούμενης χρονιάς. Η Ελλάδα αντιστάθηκε μόνη της απέναντι στις προκλήσεις του Άξονα και η αρνητική απάντηση του Μεταξά στο ιταλικό τελεσίγραφο δεν βασιζόταν σε απτές υποσχέσεις για ξένη στρατιωτική βοήθεια, αλλά στην γνήσια θέληση του ιδίου και των Ελλήνων για υπεράσπιση της ελευθερίας και της εθνικής τους ανεξαρτησίας.

Συμπεράσματα

Ο Μεταξάς (διατηρώντας το χαρτοφυλάκιο των Εξωτερικών) κλήθηκε προσωπικά να ισορροπήσει την εξωτερική θέση της Ελλάδας μέσα σε ένα δυσμενές διεθνές περιβάλλον. Η κατάρρευση του συστήματος της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ) μέσα στη δίνη του ιταλοαιθιοπικού πολέμου (1935-36) ανάγκασε την Ελλάδα να αναζητήσει ένα ισχυρό διπλωματικό έρεισμα. Η ελληνοτουρκική συμμαχία του 1933/1938 και η Βαλκανική

²³ Για τις ελληνοβρετανικές σχέσεις βλ. γενικά Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Παλινόρθωση – Δικτατορία – Πόλεμος 1935-1941. Ο βρετανικός παράγοντας στην Ελλάδα* (Αθήνα: Εστία 1985).

²⁴ Για τη συνάντηση στο Φουσλ και τα ελληνογερμανικά διπλωματικά παρασκήνια μέχρι την 28 Οκτωβρίου βλ. Α. Βελλιάδης, *ό.π.*, σσ. 191-232.

Συνεννόηση του 1934 δεν επαρκούσαν, μετά το βουλγαρογιουγκοσλαβικό σύμφωνο του Ιανουαρίου 1937, να καλύψουν τις ελληνικές αμυντικές ανάγκες απέναντι στον εξαπλούμενο ρεβιζιονισμό. Η στρατιωτική προπαρασκευή της χώρας για την αντιμετώπιση αποκλειστικά και μόνο της βουλγαρικής απειλής ήταν μια φενάκη. Ο Μεταξάς διατήρησε, σε διπλωματικό επίπεδο, ανοικτούς τους διαύλους με τη Βρετανία, και μετά την κρίση του Μονάχου και την ιταλική κατάληψη της Αλβανίας επιδίωξε (μάταια) τη βρετανική στρατιωτική συμμαχία. Στο κρίσιμο δίλημμα του πολέμου ή του εδαφικού συμβιβασμού με μια υπέρτερη στρατιωτικά αυτοκρατορική Δύναμη, ο Έλληνας δικτάτορας επέλεξε τον δρόμο της αντίστασης.